

Alber Kamy u

HƏ İLƏ YOX ARASINDA

Esse və hekayələr

Tərcümə
Məmməd Süleymanov
Kifayət Haqverdiyevə

Albert Camus

**ENTRE OUI
ET NON**

Nobel mükafatı laureatı Alber Kamyunun "Hə ilə Yox arasında" adlı kitabına esse və hekayələri daxil edilib. Oxucu bu esse və hekayələrdə yazıçının tənqidi baxışlarıyla yanaşı, ustalıqla təsvir edilmiş təbiətlə insan təması, istənilən müharibəyə, istilaya olan nifrət və sözsüz ki, ekzistensialist fəlsəfəylə rastlaşacaq.

Albert Camus

Alber Kamyu

ENTRE OUI ET NON HƏ İLƏ YOX ARASINDA

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2015, 192 səhifə. 1000 tiraj

Çapa imzalanmışdır: 27.07.2015

Tərcümə: Məmməd Süleymanov

Kifayət Haqverdiyevə

Redaktor: Xeybər Göyyalın Tünzalə

Korrektor: Xəlilqızı

Qanun Nəşriyyatı

Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., 76 Tel: (+994 12)

431-16-62; 431-38-18

Mobil: (+994 55) 212 42 37 e-mail:

info@qanun.ctz

www.qanun.azwww.fb.com/Qanunpublishing

www.instagram.com/ Qanunpublishing

ISBN 978-9952-36-079-0

© Qanun Nəşriyyatı, 2015

© Albert Camus, 1937

Bu kitabın Azərbaycan dilinə tərcümə və yayım hüquqları Qanun Nəşriyyatına məxsusdur.

Kitabın təkrar və hissə-hissə nəşri «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»na ziddir.

Mündəricat

HƏ İLƏ YOX ARASINDA	...,7
RƏSSAM MƏHBƏSDƏ.....	..20
YELENANIN SÜRGÜNÜ	..32
BADAM TALALARI	..40
PROMETey CƏHƏNNƏMDƏ	..44
TİPASAYLA NİKAH.....	..50
TİPASAYA QAYIDIŞ.....	..60
CƏMİLƏ YƏ ƏSƏN RUZİGAR.....	..73
ÇÖRƏK VƏ AZADLIQ	..82
QADININ VƏFASIZLIĞI	

HƏ İLƏ YOX ARASINDA

Əgər, həqiqətən də, itirilmiş cənnət mövcuddursa, bu gün içimi dolduran o sezilməyən, zərif, qeyri-insani hissə hansı ad vermək lazım olduğunu bilirəm. Sərgərdan evinə qayıdır. Mən - mənə xatirələrə dalıram. İstehza, tərslik - hamısı susur və budur, mən yenidən evdəyəm. Xoşbəxtlikdən danışmayacağam. Hər şey daha sadə və asandır. Çünki dalğınlığım dərinliyindən qaytara bildiyim saatlarda yaddaş əbədiyyətdə itib-batmayan yalnız bir həqiqi hissi, bir anı qoruyub saxlayır. Məndə həqiqi olan yalnız budur və mən bu həqiqətə çox gec vardım. Biz bitməsi lazım olan yerdə budaq atmış ağac növünü, hərəkət çevikliyi sevirik. Və bu sevgini yenidən oyatmaq üçün azaaq bir şey, məsələn, qapısı uzun müddət bağlı qalmış otağın havası və ya yoldan ötən tənmiş addımlar yetərlidir. Mənimlə də belədir. Və əgər onda mən vəcdi sevirdimsə, deməli, özümə sadıqdim, çünki yalnız sevgi bizi özümüzə qaytarır.

Bu saatlar mənə rəvan, sakit və təntənəli şəkildə qayıdır və elə həmənkə tək ağuşuna alır, eynilə

həyəcanlandırır, axı bu axşam kədərli anlarla doludur, işıqdan məhrum göy üzündəsə dumanlı arzu gizlənib. Hər xahladığım hərəkətdə yenidən özümü açıram. Nə vaxtsa mənə demişdilər: "Bu cür yaşamaq çətindir". Və mən bu ifadələrin necə səsləndiyini xatırlayıram. Başqa vaxt kimsə qulağıma pıçıldamışdı: "Ən aa səhv - insanı əzab çəkməyə məcbur etmək- » dir". Hər şey sonuna gələndə, həyat yangısı sönmür. Bəlkə, elə xoşbəxtlik budur? Xatirələri çək-çevir edərkən hamımız onu eyni cür kasıbyana geyindiririk və ölüm qarşımızda səhnənin bir küncünə atılmış nimdaş, solğun dekorasiya tək dayanır. Biz özümüzə qayıdırıq. Dərdimizi bütünlüklə içimizə çəkirik və o, bizə əziz görünür. Hə, bəlkə də, ötüb-keçən fəlakətlərin qüssəsi elə səadətin özüdür.

Bu axşam da xatirələr burulğanınm bir parçasıdır. Ərəb şəhərinin qurtaracağmda yerləşən Mavritaniya qəhvəxanasında mən ötən səadəti yox, hansısa qərribə bir hissi xatırlayıram. Artıq gecdir. Divarda pal- malann arasmda san şirlər yaşıl əlbisəli şeyxləri qovur. Bir küncdə asetilen lampa göz vurur. Otağı yaşıl və san kaşılarla qalanan kiçik bir soba işıqlandır. Mən alovun panitısını öz üzümdə hiss edirəm. Qarşımdakı qapı taybatay açıqdı, boşluqdan körfəz görünür. Bir küncdə qəhvəxanarun sahibi dizləri üstə oturub və deyəsən, artıq çoxdan boşalan, dibində nanə yarpağı görünən stəkanıma baxır. Qəhvəxanada ins-cins gözə dəymir, aşağıda şəhər öz səs-küylü

həyatını yaşayır, uzaqda körfəzin üzərindəki işıqlar sayırşır. Ərəbin necə ağır nəfəs aldığını eşidirəm, qaranlıqda gözləri işıldayır. Uzaqda boğuq bir səs - yəqin, dənizdir. Sonu görünməyən, müntəzəm şəkildə səslənən ahlar qulağımı deşir - cahanın nəfəsi, bitib-tükənməyən etinasızlıq və ölümcül sakitlik. Şahə qalxan alovun rəqsi sanki divardakı şirləri əyilməyə məcbur edir. Soyuqdur. Dənizdən fit səsi gəlir. Mayakın işıqları yanır: yaşıl, qırmızı, ağ. Və cahanın qüdrətU nəfəsinin səsi kəsilmək bilmir. Etinasızlıqdan hansısa gizli mahnı doğur. Budur, mən yenidən vətəndəyəm. Yoxsul bir məhəllədə yaşayan oğlan haqda düşüncələrə dalıram. Həmin məhəllə, həmin ev... Cəmi iki mərtəbədir. Pilləkənlər zülmətə qərq olub. O, bu gün də, uzun illər sonra ora gecəyarısı qayıda bilərdi. O, pilləkənlərlə birnəfəsə yuxarı qaçacağını və heç yıxılmayacağını dəqiq bilir. Bədəninin hər əzası o evin nişanəsini daşıyır. Ayaqları pilləkənlərin hündürlüyünü dəqiqliklə xatırlayır. Və ovucu, eləcə də öhdəsindən gələ bilmədiyi sürəhi qarşısında qeyri-iradi qorxunu heç unutmayıb. Çünki orda böcəklər gəzişirdi.

Yay axşamları işçilər eyvana çıxardılar. Oğlanınsa yalnız balaca pəncərəsi vardı. Eyib eləməz, istənilən halda axşamlar stulları otaqdan küçəyə çıxarıb evin qabağmda oturur və bu saatlara sevinərdilər. Burada küçə vardı, düz yaxınlıqda dondurma satırdılar, kafenin qənşərində qaçısan uşaqlarm səs-küyü qulaq

batırırdı. Və ən əsası, nəhəng fikusların arasından səma görünürdü. Yoxsulluq insarı tənha edir. Əvəzində yoxsulluq bütün bunlara qiymət verir. Zənginlik pilləsində bir neçə addım belə atan kəs arhıq ulduzlarla dolu səma və gecəni adidən adi qəbul edir. Lakin aşağıda, pilləkənin ağzında dayananlar göy üzünün mənasına tam aydınlığı ilə varirlər: bu, tayı-bərabəri olmayan nemətdir. Sayrışan ulduzlarından sirr yağan yay gecələri! Oğlanın arxasında pis qoxulu dəhliz uzamırdı, sınıq-salxaq stulun üstündə oturmaq elə də rahat deyildi. Lakin yetər ki, beıxışla- nını yuxarı zilləsin və o, artıq gecənin təmizliyini son damlasımdək ciyərlərinə çəkir. Bəzən yanından iri, sürətli bir tramvay ötüb keçirdi. Hardasa, döngənin arxasında əyyaş mahnı oxuyurdu, amma bu da içinə dolan sakitliyi pozmurdu.

Oğlanın anası da həmişə susurdu. Bəzən qadın- dan soruşurdular: "Nə fikirləşirsən?" "Heç bir şey", - cavab verirdi. Və bu, həqiqəti idi. Lazım olan hər şey onun yanında idi - başqa şey haqda fikirləşməyinə dəyərdimi? Onun həyatı, onun qayğıları, onun uşaqları - hamısı yanında idi. Qadının vücudu zəifdi, fikirlərini bir yerə cətinliklə toplayırdı. Onun kobud, hökmlü, tündməzəc anası hər şeyi bitib-tükənməyən eqoizminə qurban verirdi və hələ uşaq ikən qızının zəif iradəsini qırmağa müvəffəq olmuşdu. Ailə quran qız bir müddət anasının hökmranlığından yaxa qurtara bilir, lakin əri öləndən sonra itaətlə

geri qayıdır. Əri isə müharibədə həlak olmuşdu. Otağın divarında, qızıl çərçivədə onun mükafatları asılıb: "Döyüş şücaətinə görə" xaç və nişan. Dul qadına bir də hərbi hospitaldan ərinin meyitindən çıxarılmış qumbara qəlpəsini göndərmişdilər. O, bunu da yadigar saxlamışdı. Ərinə görə artıq çoxdan dərd çəkmir. Demək olar ki, onu unutsa da, hələ də bəzən uşaqlarına atalarından danışır. Onları böyütmək üçün işləyir və qazandıqlarının hamısını anasına verir. Nənəsə nəvələrini kəmərlə tərbiyələndirir. Qan həddini aşanda, qızı yalnız bunu söyləyir: "Başlarından vurma". Qadın onları sevir, axı övladlarıdır. Hamısını eyni cür sevir və heç vaxt heç birinə sevgisini nümayiş etdirmir. İndi o xatırlayır: bəzən anası işdən yorğun-argın qayıdanda (evlərə yır-yığışa gedirdi) evdə heç kəs olmurdu, eynilə həmin axşamkı kimi. Qan alış-verişə gedib, uşaqlar hələ məktəbdədir. Bax, onda stula çökür və donuq baxışları döşəmədə- ki deşiyə zillənir. Ətraf tədricən zülmətə qərq olur və bu qaranlıqda onun sükutu çarəsiz kədərə bürünür. Həmin dəqiqələrdə təsadüfən otağa daxil olan oğlan cansız, sanki yalnız sümüklərdən ibarət çiyini güclə sezir və yerində donub qalır: qorxur. O, artıq çox şeyi hiss edir. O, mövcudluğunu yenidən dərk etməyə başlayıb. Lakin o, bu səssiz heyvanın sükutu qarşısında ağlamağa utanır. Onun anasına yazdığı gəlir - budurmu sevgi? Qadın heç vaxt onu əzizləməyib, sadəcə, əlindən gəlmir. Beləcə, oğlan sanki bir

əsr sürən dəqiqələr boyu ayaq üstə durur və anasına baxır. O, özünü Özgə sayır və elə bu səbəbdən anasının əzablarını anlayır. Qadın onu eşitmir: qulağı bir az ağır eşidirdi. İndi qan qayıdacaq və həyat öz axarma düşəcək: kerosin lampasının işığı, masanın üzərində müşəmbə, haray-qışqıncıq, söyüş. İndisə sakitlikdi, vaxt dayanıb, sonsuz an uzanıb gedir. Oğlan içini çalxalayan bir şeylər hiss edir, yəqin, bu, anasına olan sevgisidi. Olsun, elə belə də olsun, axı bu qadın onun anasıdı.

Qadınsa heç nə barədə fikirləşmir. Küçədə işıqlar yamr, səs-küy məhəlləni başma götürüb: buradasa sakitlik və zülmətdi. Oğlan böyüyəcək və anlayacaq. Boya-başa çatdıracaqlar və sanki onu ağrıdan qoru- yublarmış kimi bunun əvəzini istəyəcəklər. Anası həmişəki kimi sükuta dalacaq. Oğlansa, öz növbəsində, ağn ilə böyüyəcək. Ən əsası - böyüməkdi. Əvvəl nənə öləcək, sonra ana və ən nəhayət, özü.

Anası diksindi. Qorxdu. Oğlu bərələ qalmış gözlərini niyə ona zilləyib? Qoy ev tapşırıqlarına başlamaq üçün masa arxasına keçsin. Oğlan bütün dərslərini hazırlayır. İndi o, hansısa qınc-sökük qəhvəxanada oturub. İndi o böyüyüb. Məgər ən əsası bu deyil? Deyəsən, yox. Axı bütün dərslərini hazırlayandan və böyüdüyünü boynuna alandan sonra irəlidə yalnız qocalıq qalır.

Ərəb yenə də əlləri ilə dabanlarını tutaraq, bir künədə dizləri üstə əyləşib. Artırmadan qovrulmuş

qəhvə iyi gəlir, cavanların şux səsləri eşidilir. Balaca yedək gəmisi hələ də fit verir. Həyat, həmişəki kimi, axşamlar sönükləşir və bütün əzabların sonunda yalnız var olmaq vədi durur. Qəribə anadır, bu qədər də etinasızlıq olar?! Yalnız dünyam ağuşuna alan sonsuz tənhalıq hissi mənə bu etinasızlığın əndazəsinə varmağa kömək edir. Bir dəfə artıq boya-başa çatmış oğulu ananın yaruna çağırırlar. Qadının gözlənilməz sarsıltısı beyninə qansızma ilə nəticələnir. O, axşamlar eyvanda oturmağa öyrəşmişdi. Həmin gün də həmişəki kimi, stula çökmüş halda dodaqlarım pas atmış, soyuq dəmir sürəhiyə yapışdıraraq yoldan ötənlərə baxırmış. Qarşısındakı vitrinlərin işıqları göz qamaşdırırdı. Və ana məqsədsiz seyrə dalmışdı. Arxasmda tədricən qaranlıq çökür. Qarşıda isə vitrinlər göz qamaşdırır, küçə insanlarla və işıqla dolur. Haqqmda söhbət açılan həmin axşam arxadan qadın kimsə hücum edir, döyür və səs eşidən kimi aradan çıxır. Qadın heç nə görməmiş və huşunu itirmişdi. Oğlu özünü çatdıranda, anası artıq yataqda idi. Həkim gecə xəstəni gözdən qoymamağı tapşır. Oğlu örtüyün üzərindən çarpayığa, anasını yanına uzadır. Yay fəsli idi. Bürkülü otaq hələ də bir az əvvəl baş verənlərin havası ilə nəfəs alırdı. Divanın arxasmda addım səsləri, qapının cırıltısı eşidilirdi. Hava bir az əvvəl xəstəni ovuşdurduqları sirkə qoxuyurdu. Qadın hələ də çapalayır, zarıyır, bəzən bütün vücudu ilə dıksınırdı. Və təzəcə mürgüləyən

oğul tər-su içində oyanır, qorxa-qorxa anasına baxır, sonra gecə lampasının işığında saata nəzər salır və yenidən yuxuya gedirdi. Çox sonralar o, həmin gecənin sonsuz tənhalıqma varacaq. Hər kəsə qarşı yalnız olmalarını. Onlar canlarma vicvicə salmış qızdırmadan əsərkən "digərləri" yatırdı. Köhnə ev boş və cansız görünürdü. Küçədən sonuncu gecə tramvaylan ötüb keçdi və olub-qalan ümidi də özü ilə apardı. Ev hələ də vaqonun əks-sədasına bürünsə də, tezliklə ortahğa ölü sükut çökdü. Bu sonsuz zülməti ara-sıra qadınm zarıltısı dəlirdi. Oğul hələ heç vaxt özünü belə tənha hiss etməmişdi. Dünya bu tənhalıq içində ərimiş, yalançı ümidlər sabun köpüyü tək əriyib getmiş, sanki həyat hər gün yenidən başlamaq məcburiyyəti ilə üz-üzə qalmışdı. Artıq heç nə mövcud deyildi - nə məşğələlər, nə şöhrətpərəst fikirlər, nə restorandaki sevimli xörəklər, nə də sevimli boyalar. Ortalıqda yalnız xəstəlik və ölüm at oynadır, onu burulğan tək özünə çəkirdi... Lakin dünyasının dağıldığı anda oğul yenə də yaşayırdı. Və hətta sonunda yuxuya belə getdi. Bununla belə, şəfqəti ilə ruhunu darmadağın edən bu ikilikdə tənha obrazı yadda-şmıda silinməz iz buraxdı. Çox-çox sonralar o, tər qarışıq sirkənin iyini və oğlu anası ilə birləşdirən bağları hiss etdiyi anı xatırlayacaq. Sanki ürəyini parçalayan sonsuz yazıqlıq hissi maddiləşir və özünü zərrə qədər də saxtakar saymadan, acı taleli qoca dilənçi qadm rolunu vicdanla oynayırdı.

Sobadaki odunlar artıq yanıb külə dönüb. Hər şeyə rəğmən, yer nəfəs alır. Hardasa uzaqlarda der- buka' zəngulə vurur. Qəhqəhə çəkən qadın səsi bu zənguləyə qarışır. Körfəz işıqları sayrışır++, yəqin, balıqçı qayıqları sahilə yan alır. Səmanın oturduğum yerdən görünən hissəsi gündüz buludlarını qovmağa müvəffəq olub. İndi o, ulduz xalisinə bürünüb və qaranlıq səssiz qanadları başımın üzərində qanad çalır. Özümə sahib olmadığım bu gecə hara gedib çıxacaq? "Adilik" sözündə nəşə təhlükəli bir şey var. Və bu gecə mən dərk edirəm: bəzi dəqiqələrdə ölmək istəyirsən, çünki həyatı tam aydınlığı ilə görürsən - onda hər şey mənasını itirir. İnsan əzab çəkir, onu əhatələyən bədbəxtlik zolağı uzanıb gedir. O, çəkdiyi əzaba qatlanır, taleyinə boyun əyir. Ona hörmət edirlər. Sonra bir gün tamamilə tükəndiyini dərk edir; təsadüfən nə vaxtsa yaxın saydığı və sevdidiyi dostu ilə rastlaşır. Həmin adam ona lazımınca diqqət yetirmir. Evə qayıdan insan intihar edir. Sonra da hər kəsə sirr qalan acılardan, könül qırıqlığından danışirlər. İntiharı səbəbini dostun diqqətsizliyində axtarmaq daha yerinə düşərdi. Beləcə, hər dəfə dünyanı sonunadək dərk etdiyimi düşündə, o, məni öz adili- yiylə sarsıdır. Anamı, həmin axşamı və onun qəribə etinasızlığını xatırlayıram. Sonra gözlərimin önündə başqa səhnə canlınır: şəhər kənarındakı bağ evində yaşamağım. Yanımda tək-cə bir it, iki pişik və onların ' ərəb musiqi aləti

balalan vardı, hamısı da qara. Pişik onlan bəsləyə bilmirdi. Balalar növbə ilə tələf olurdular. Hər axşam evə qayıdanda daha bir qıc olmuş pişik balası ilə üzləşirdim. Bir axşam sonuncusunu gördüm - anası onu yarıyadək yemişdi. Leş və sidik iyi gəlirdi ətrafdan. Döşəməyə çöküb bu iyrənc mənzərənin çürüntü qoxusunu ciyərlərimə çəkərək, bir küncə sıxılmış ana pişiyin dəlicəsinə parlayan yaşıl gözlərini uzım müddət seyr etdim. Hə. Həmin axşam da eyni cürdü. Nəyisə itirirsən və artıq heç nədə əlaqə və məna görmürsən, ümid və ümitsizlik eyni qədər mənasız görünür və bütün həyat bir obraz ətrafında cəmləşir. Amma niyə bütün burdan burada buraxıb irəliyə getməyəsən? Hər şey adidən də adidi, maya- kın işığında hər şey olduqca adidi - yaşıl işıq, qırmızı, ağ; gecənin sərinliyində, şəhərin mənə gəlib çatan qoxusunda və yoxsulluğunda hər şey adidi. Əgər bu axşam beynimdə uşaqlıq obrazlanmm xatirələri çuğlayırsa, onların verdiyi sevgi və yoxsulluq dərslərini niyə də qəbul etməyim ki? Bu saat - sanki HƏ ilə YOX arasında içimə çökən bir sakitlikdi, məhz btma görə ümidi də, həyata olan nifrətimi də başqa saatlara saxlayıram. Hə, indi itirilmiş cənnətin yalnız və yalnız bir obrazda cəmləşmiş şəffaflığını və adiliyini qəbul etməliyəm. Beləcə, o qədər də uzaq olmayan keçmişdə oğul köhnə məhəllədəki evlərin birində ömür sürən anasına baş çəkməyə gəlir. Onlar sakitcə bir-birinin qarşısında oturublar. Baxışları rastlaşır.

- Hə, ana, necəsən?

- Heç, elə-belə.

- Deyəsən, darıxırsan. Az danışiram, ona görə?

- Sən həmişə az danışmısan.

Dünyarun ən gözəl təbəssümü qadmın dodaqlarından yan keçib üzünü işıqlandırır. Bu, həqiqətdi, o, heç vaxt anası ilə söhbətləşməyib. Amma əslində bunun nə anlamı var ki? Sükut hər şeyə aydınlıq gətirir. O, qadının oğludur, qadmsa onun anası. Qadm, sadəcə, ona söyləyər; "Bilirsən..."

Qadm divanın bir küncündə oturub, ayaqlarım bir-birinə möhkəm sıxıb, əlləri dizlərinin üstündədi. O, stulda oturub, demək olar ki, qadma baxmır, ara vermədən siqaret çəkir. Sükut.

- Nahaq bu qədər siqaret çəkirsən.

— Hə, düz deyirsən.

Küçənin nəfəsi pəncərədən içəri süzülür. Qonşuluqdakı qəhvəxanadan akkordeon səsləri, axşama yaxın bir az da artan küçə hərəkətinin səs-küyü eşidilir; qızardılmış ət iyi gəlir, yəqin, onun tikələrini kövrək kökəllərin arasında sıxıb elə şişdəcə yeyirlər; hardasa uşaq ağlayır. Qadın ayağa qalxıb milləri və sapı götürür, toxumağa başlayır. Onun artritdən eybəcərləşmiş barmaqları ləng işləyir, bir ilməni üç dəfəyə atır və həmin andaca bütün sırım sökür; azacıq boğuş xışıltı səsi gəlir.

- Bu, köynəkdi, ağ yaxalıqla geyinəcəm. Üstəlik, qara palto, qışa hazıram.

Qadın yenidən ayağa qalxıb işığı yandırır.

- İndi qaranlıq tez düşür.

Hə, artıq yay bitib, amma payız da gəlməyib. Uzunqanadlar mülayim səmada hələ uçuşurlar.

- Tez qayıdacaqsan?

- Hələ heç getməmişəm ki. Niyə soruşursan?

- Heç, elə-belə, nəse söyləmək xatirinə.

Tramvay ötüb keçir. Ardınca avtomobil.

- Düzdür ki, mən atama oxşayıram?

- Əlbəttə. Elə bil bir almanı iki yerə bölmüsən. Təəccübünü anlayıram, sən onu tanıyırsan. O, öləndə yaşyanm idin. Üstəlik, bığ da saxlasan!

Oğul, atası haqda ehtiyatla danışır. Heç bir xatirəsi, heç bir həyəcanı yoxdur onunla bağh. Yəqin, adidən də adi imiş. Hərçənd döyüşməyə həvəslə gedib. Mamada beynindən ağır zədə alıb. Kor olub, bir həftə əziyyətlər içində can verib. Doğma mahalda həlak olanların xatirəsinə ucaldılmış sütunda adı var.

- Hər şərdə bir xeyir var, - ana söyləyir, - kor qayıdardı, ya da daha pis, aqlını itirmiş halda. Onda yazığım işi daha betər olardı...

- Hə, düz deyirsən.

Oğlu bu otaqda hər şeyin həmişə yaxşıhğa doğru əminliyindən və divarlarma hopmuş dünyanın absurd olduğu qədər mənasız adiliyini hiss etməsindən savayı

Hə, harda qalnuşdım? Heç bilmirəm indi oturduğum qəhvəxananı keçmişimdəki o otaqdan necə ayınm? Artıq bu günlə yaşadığımı, ya sadəcə xatirələrdən ibarət olduğumu belə bilmirəm. Budur, mayakm işıqlan. Və məkanın sahibi, ərəb qarşımda dayanıb qəhvəxanarun artıq bağlandığını söyləyir. Getmək lazımdı. Daha bu təhlükəli yamacla düşmək istəmirəm. Aşağıdakı körfəzə və onun işıqlanna sonuncu dəfə baxıram və onun havası yaxşı günlərə ümid hissi deyil, yer üzündəki hər şeyə və başlıcası, özümə qeirsı sakit, ibtidai etinasızlıq gətirir. Lakin bu həddən ziyadə rəvan, asan enişin qarşısını almaq lazımdı. Və bunun üçün mənə fikir aydınlığı gərəkdir. Bəli, hər şey olduqca sadədir. İnsanlar özləri hər ' şeyi mürəkkəbləşdirir. Qoy bizə nağıl danışmasınlar.

Qoy edam hökmünə məhkum olunmuşu mühakimə etməsinlər. "O, cəmiyyət qarşısında borcunu ödəyəcək" əvəzinə, sadəcə, "Onun başını kəsəcəklər" söyləsinlər. Sizə boş görünə bilər. Amma bunlar tam fərqli yanaşmalardı. Bir də ki, taleyinin gözüne dik baxmağa üstünlük verən insanlar var bu dünyada.

RƏSSAM MƏHBƏSDƏ[^]

Uayid özünün "De Profundis"[^] və "Redinq məhbəsinin balladası"^{nı} yazmazdan öncə öz həyat nümunəsi ilə cidd-cəhdlə sübut etməyə çalışıb ki, yüksək zəka və ən valehedici cazibə belə, yaradıcının doğulması üçün yetərli deyil. Buna rəğmən, Oskarın ən ülvü arzusu dahi rəssam olmaq idi və o, təkcə incəsənəti Allahın yerinə qoyduğundan, bu Allahın onun seçim imkaruna etiraz etməsini heç cür ağılına sığışdırı bilmirdi. Uayid üçün iki dünya mövcud idi - məişət dünyası və incəsənət dünyası: birincisi danxdına və yeknəsəq, ikincisi isə hər zaman nadir idi. Və o, müstəsna olaraq ideal gözəlliyin şölələrində yaşamaq üçün reallıqdan üz döndərdi. Onun əsas qaygısı öz həyatını incəsənət əsərinə çevirmək və zərif harmoniyaların qanunları ilə mövcud olmaq idi.

[^] Oskar Uayldın "Redinq məhbəsinin balladası" poemasının fransızca nəşrinə yazılmış ön söz

1905-ci ildə, Oskar Uayldın ölümündən sonra çap olunmuş məhbəs tövbəsi; essədə bir neçə dəfə bu mətndən istifadə olunacaq

İncəsənəti heç kəs onun qədər göylərə qaldırmayıb və heç kəs həyatının bu dönəmindəki qədər yaratmaz rəssam olmayıb. O, gözəllik xətrinə gerçəyi qu-laqardına vurub, özü isə həqiqi incəsənət ölçülərinə görə, demək olar ki, heç kim olub. Onun o zamanki yaradıcılığı elə özünün yaratdığı Dorian Qreyə bən-zəyir. Məlum qəhrəmanın modeli cavanlığı və cazı-bəsini əvvəlki tək qoruyub-saxladığı halda, özünün sürətlə qocalması, yəqin ki, çoxunuza məlumdu. O ki qaldı, Uayldın şah əsərinə çevirmək istədiyi həya-tma, "De Profundis"-in ilk səhifələrindəcə bu həyata lazım gələn hökmü çıxanr. Elə öz sözlərinə görə, o, dahiliyini həyatma, istedadmısa yaradıcılığma tökmək istəyib. Şahanə aforizm Andre Jidin' xoşuna gəlib və bu sözləri məşhurlaşdırıb. Lakin bu, olsa-olsa, aforizmdir. Həm həyat, həm yaradıcılıq üçün elə bircə dahi, ya da istedad bəsdir. Yaradıcılıq adma saxtakarlıqla məşğul olan istedadm özünü həyatda təkcə arsız və mahiyyətsiz kimi bürüzə verməyə qadir olması gün kimi aydındır. Hər axşam "Savoy" da şam yeməyi yemək üçün dahi və ya kübar olmaq vacib deyil, yetər ki, pulun olsun. Andre Jid Uayldı asiyalı Vakx, Apollon, Roma imperatoru kimi təsvir edir. "Onun parlaqlığı göz deşirdi", - belə yazır. Şəkk

Andre Jid məlum ifadəni özünün O.Uayld haqqmda yazdığı "Inmemoriam" (1901) oçerkində işlədib. Bu oçerkin mətnindən məlum məqalədə də istifadə olunub.

Londonda restoran

edən yoxdu. Lakin Uayid məhbəsdə nə deyir? "Ən böyük nöqsan səthilikdi".

Uayldın məhkum edilməmişdən öncə yer üzündə məhbəslərin mövcudluğu barədə düşünüb-düşünməməsi, açığı, şübhə doğurur. Hətta fikirləşibsə belə, həbsxanaların onun kimilər üçün mövcud olmadığına qəti şəkildə inanıb. Üstəlik, o, hətta belə ehtimal edib ki, ədalət məhkəməsinin bircə vəzifəsi olub - o da ona, imtiyazlı cəmiyyətə xidmət etmək, axı məhz o, ilk olaraq lord Duqlasm atasına qarşı ittiham qaldırıb. Amma hadisələr gözlədiyinin əksinə cərəyan edib və məhkəmə ona iş kəsib. Qanunun ona xidmət etməsini arzulayan Uayid özü onun qarşısında diz çökmək məcburiyyətində qalıb. Bax, elə o zaman məhbəslərin mövcudluğundan xəbər tutub. Əwəl- lərsə bu mövzu ona heç vaxt maraqlı ohnayıb: "Savoy" sağ olsun!

Uayid əsilzadə və yüksək mövqeli qəhrəmanları tez-tez məhbəs həyatı yaşayan Şekspirə heyran olsa da, yəqin ki, bu heyranlığının fərqiə varmayıb, axı o, özü bütün niyyət və hərəkətləri ilə dustaq tayfasından uzaq durub. Əgər incəsənət onun yeganə dini-imarudırsa, o, bunda riyakardır. Düzdür, Uay- İdm alicənablığım danmaq da düzgün olmazdı, istənilən halda sonda bunu sübut edib. Sadəcə, onun təsəvvürlərində bir çatışmazlıq olub, elə bu səbəbdən də yerdə qalan adamları aktyor, ya qurban deyil, müstəsna olaraq tamaşaçı şəklində görüb. Xalis

dendisayağı (dendi-modabaz) təəccübləndirməyə və özünü sevdirməyə başı o qədər qarışıb ki, özünün hansısa həqiqətə məftun olmaq və ya təəccüblənmək kimi bir şansı qalmayıb. Fərq eləməz, bu həqiqət xoşbəxtliyin açan olsa belə. Hərçənd onun əsas işi-gücü də məhz həmin xoşbəxtliyi ovlamaqdı. Ovladığı xoşbəxtliklə ona dəbdə olan dərzinin paltarları qismində gəlirdi. "Mənim əsas səhvim, - o, "De Profundis"- də yazır - zənnimcə, bağın günəşli tərəfində bitən ağacların ətəyindən yapışıb, qaranlıq hissədəkiləri qulaqardına vurmağımıydı". Amma günəş birdən batdı. Qarşısında durmağa cəsarət etdiyi məhkəmə özü onu ittiham elədi. Uğrunda yaşadığı dünya qəflətən onun həqiqi üzünü gördü; adi, elə bu səbəbdən də nifrətdoğuran tərəfini və sanki quduz it kimi zəncirdən qopdu. Qalmaqla daha böyük qalmaqla doğurdu. Başma gələnlərin fərqi belə varmadan dustaqlanada qul vəziyyətinə düşdü. İndi köməyinə kim gələcək? Onun dəbdəbəli həyatı - yeganə reallığı idi və deməli, bu reallığın özü onu dəmir barmaqlıqlar arxasına atmışdı. Əgər yalnız meşənin günəş tutan yerində yaşamaq mümkünsə, deməli, üfunətli qaranlıqda ümitsizlikdən ölməli idi. Lakin insan ölmək üçün yaradılmayıb, elə buna görə də o, qərarüqdem yüksəkdədir. Uayid də həyatı seçdi, hərçənd bununla yanaşı, həm də izzəti, çünki məhz bu izzətdə həyatın xeyrinə hansısa sübutları tapa bildi. "Heç bilirsiniz, - illər sonra Andre Jidə

belə söyləmişdi - mənə mərhəmət göstərməklə intihardan xilas elədilər". İztirab çəkən insanın ürəyinə yol tapan mərhəmət imtiyazlı kəslərdən deyil, yalnız elə onunla birgə əzab çəkənlərdən gələ bilər. Məhbəs həyatında Uayldm ardınca addımlayan naməlum bir məhbus gözlənilmədən pıçıldamışdı: "Oskar Uayid, sizə yazığım gəlir, çünki yəqin ki, bizdən daha artıq əziyyət çəkirsiniz". Sarsılmış Uayid "yox" cavabı vermiş və "burada hər kəsin eyni səviyyədə əzab çəkdiyini" söyləmişdi. Uayldm həmin an əvvəllər heç ağlının ucundan belə keçirmədiyi xoşbəxtliyin dadma baxdığını söyləsəm, görəsən, yanılmaram ki? Tənhahğı başa çatmışdı. Cəmiyyətdən olan ağa məhbəsə düşüb və hələ başma gələnlərin kabus, ya gerçək olmasının belə fərqi varmamış qəflətən hər şeyi öz yerinə qoyan işıq görür. Onun utanası heç nəyi yoxdu, yalnız bircə şeydən başqa - hərçənd bu biri belə hər şeyə bəs edir - nə vaxtsa şam işığında axşam yeməyinə yollanmazdan öncə sağım-solunu ittiham edən və tələsik mühakimələr çıxaran dünya- mın cinayət yoldaşı olub. O, qardaşlarının "Ris"də' yaşayanların deyil, dustaqxana həyatında dövrə vurarkən arxasında vasitəsiz ifadələr işlədən şəxs ("Re- dinq məhbəsinin balladası" məhz onun üçün yazılıb) olduğunu bilir. "Mənimlə birgə bu dəhşətli yerin di- varlarına məhkum edilmiş biçarələr arasında rəmzi

' Ris - Avropanın müxtəlif şəhərlərində mehmanxana şəbəkəsi.

də olsa həyatın sirri ilə bağlı olmayan bir nəfər də tapılmaz" - Uayid özünün ən yelbeyin tanışlarından birinə yazır\

O, eyni zamanda incəsənətin sirlərinə də varır. Uayldı qolları qandallı Borclular Məhkəməsinə gətirəndə - zalım düşmənlərinin mahir planma görə, O/ iki polisin arasında qollan zəncirli halda müflis olması barədə eşitməliydi, - onu masqaraya qoyan kütlə arasında yeganə həqiqi dostu hörmət əlaməti olaraq təntənəli şəkildə şlyapasım çıxarnuş və həmin gün qəflət yuxusundan ayılmış yazıçı bircə bu jestin "ona mərhəmətin iç üzünü bütünlüklə açdığım" yazmışdı. Yalnız bu andan başlayaraq, indiyəcən usanmadan danışsa da, gerçəkdən tammadığı Şekspir və Demteni anlamaq iqtidarında olub və insan ağrısı- dan doğa biləcək ən gözəl kitablardan birini yazıb. "De Profundis"də əvvəlki Uayldm həтта axtarmağa cəhd etsə belə, heç bir vəchlə tapa bilməyəcəyi dil da- mışır və ilk kəlmədənə onun erkən əsərlərinin bərq vuran tikililəri xırda qırımtılara parçalamır. Mahiyyətə bu, əvvəllər yanlış cığırda dolaşdığım etiraf edən insarın tövbəsidir - özü də həyata münasibətdə deyil, yeganə məramına çevirmək istədiyi incəsənətə münasibətdə. Ona aydın olur ki, incəsənəti iztirabdan ayırmağı arzulamaqla onun köklərindən birini budayıb və həqiqi həyatım öz əlindən alıb. Gözəlliyə

' Yelbeyin dedikdə tövbənin ünvanlandığı lord Alfred Duqlas nəzərdə tutulur.

xidmət naminə onu bütün dünyaya qarşı qoymaq istəyib, lakin məhbus paltarı geyinən kimi həqiqətdə öz incəsənətini insanlardan aşağıda qoyduğunu anlayıb, çünki onun yaratdıqları məzlumlara heç nə vermək iqtidarında olmayıb. Nə "Salomeya"da, nə "Dorian Qrey"də' də heç nə məhbus qəlbinə həmahəng deyil. Əvəzində "Kral Lir"də, ya da "Hərb və sülh"- də xoşbəxtlik və ağn bizim rüsvayçı izzətlərində göz yaşlan tökən və hiddətdən boğulan kəslər üçün cinlaşıqlıdır. Uayid öz kamerasında zamanında işi-gücü təkcə nadir güllərə toxunmaqdan ibarət olan yahn əlləri ilə döşəmə yuyanda, əvvəl qoşduğu əsərlərdən heç biri onun dadına çatmayıb, neçə ki günəş işığında yaratdığı heç nə yardımına gəlməyib, harayma haray verən bircə dahinin ümumi fəlakəti ifadə etdiyi ulu bağırması olub. Uayldm nə əvvəllər söylədiyi gözəl kəlmələr, nə də zərif nağılları indi onun dadına çatma bilməzdi. Əvəzində bədbəxtliyin son həddində dünya düzənini salamlayan Edipin sözləri kömək əlini uzada bilib. Bax, elə buna görə də Sofokl ya- radıcıydı, Uayldsa - öncəki Uayldsa yox. Dahi özünün ən ali ifadəsini ən müdhiş məhəbbətdə sonuncu bədbəxtin insanların və öz gözündə ləyaqət hissini bərpa etməsi naminə yaradır. Əgər mahiyyət izzətlər deyilsə, yaratmaq nəyə lazım ki?! Heç olmasa, onun dözülməzliyini göstərmək naminə yaratmağa dəyər.

Salomeya" - Uayldm pyesi (1893), ilk dəfə fransızca yazılıb;
"Dorian Qrey" - onun "Dorian Qreyin portreti" romanı (1891)

Məhz bu zaman şərin və ədalətsizliyin qınntıların - dan gözəllik meydana gəlir. İncəsənətin ali məqsədi hakimləri ifşa etmək, istənilən ittihamın üzərindən qalm bir xətt çəkmək və hər şeyə - insana və həyata haqq qazandırmaqdır. Vəsitiçi isə gözəllikdir və onun həqiqi işığı elə həqiqətin işığıdır. Heç bir gerçək dahiyənə əsər nifrət, ya ədavət üzərində qurulmayıb. Həqiqi yaradıcı əvvəl-axır öz qəlbinin bir küncündə mütləq barışıq tapır. Və həmin an o, gözlənilməz bəsitlikdə digərləri ilə ortaqlığını dərk edir və orda, nəhayət, özünü aşkarlayır.

Nə qədər rəssam özünün balaca adam olduğunu dərk etməkdən təkəbbürlüklə qaçıb! Halbuki həqiqi istedadı əldə etmək üçün məninəki "azlığı" dərk etmək yetərli olardı. Çünki özləri barədə düşüncələrinə rəğmən, onlar istər-istəməz bütün qəlbləri ilə nifrət elədikləri orta təbəqədən də aşağıda - qul vəziyyətində qalırlar. Bunun əksi də baş verir: digər qisim dahiyənəlik üçün ümumi səviyyəyə enməyin kifayət etdiyini düşünür, elə belə də edir və bir də heç vaxt yuxarı qalxa bilmir! Bununla belə, sadalanan hər iki ifrat bir-birini tamamlayır. Məişət həqiqətini rədd edən incəsənət həyasızlığa məhkumdur. Amma həyat üçün də təkəbbürlü bəs eləmir. Rəssam ona görə reallıqdan üz döndərə bilməz ki, onun əsas vəzifəsi - bu gerçəyə daha yüksək şəkildə haqq qazandırmaqdır. Və o, əgər məlum həqiqəti qulaqardına vurursa, ona necə haqq qazandıra bilər

ki? Eyni zamanda əgər bu gerçəyin quluna çevrilib- sə, onu necə dəyişdirə bilər ki? İşıqla kölgə arasında- ki Rembrandtın filosofu saydığı' sirli və hazırda da var olan dahi məhz bu iki bir-birini itələyən meyil- lənmənin qovuşuğunda öz yerini tapa bilər. Bax, elə buna görə də üzülmüş Uayldm məhbəsdən çıxandan sonra yalnız özünün sarsıdıcı "Balladası"nı yazmağa gücü çatır və beləcə vaxtilə həbsxana səhərlərindən birində fraklı cənablarm dar ağacma apardıqları məhbusun harayma hay verən kamera yoldaşlarının çığirtısını yenidən səsləndirməyə nail olur. Bunda sonra onu dünyada tək bir şey maraqlandıra bilərdi, - o da tale ortaqları və o cümlədən əxlaq naminə rüs- vaycasma incidilən kəslər. Uayld "De Profundis"ın son sətirələrində bundan belə incəsənətlə iztirabı ayn tutmayacağına and içib. Jak Burun^ fransızcaya çox gözəl və ürəkdən çevirdiyi "Redinq məhbəsinin balladası" bu vədin bariz nümunəsidir. Bu əsər Uayldm başgicəlləndirici yolunu salonlar incəsənətindən, — orda hər kəs başqalarından yalnız özünü eşidir, - məhbəslər incəsənətinədək - burada bütün məhbusların sədası elə özünə bənzərlər tərəfindən qətlə yetirilən insanın qulaqlarına çatması üçün onun ölü- möncəsi çığirtısına qovuşur - yüksəldə bilib.

' Rembrandtın "Filosof düşüncələrdə" şəkillər silsiləsi nəzərdə tutulur
Jak Bur, fransız şairi, "Redinq məhbəsinin balladası" əsərinin 1952-ci ildə nəşr olunmuş variantının tərcüməçisi

Burada, bəlkə də, digər dəliliyin başlanğıc nöqtəsi üzə çıxır, rəssam gerçəklə toqquşmasından keçirdiyi şokun təsiri altında, ümumiyyətlə, həyatı iztirabla eyniləşdirməyə başlayır. Lakin Uayid bu məqamda yalnız sevgi və heyranlığa layiqdi - məsuliyyət daşıyansa təkcə dövr, cəmiyyət, onu əhatə edənlərdir. Bizim kimi qul cəmiyyətlərinə gerçəyi görməsi üçün iztirab və köləlik lazımdı, - günahları da elə bundadır, - halbuki həqiqət həm də xoşbəxtlikdədir, yetər ki, ürək ona layiq olsun. XoşbəxtUkdən keçərək məhrumiyət anlamına varmaqdan daha yüksək nailiyyət varmı? Amma sonunda əgər insan doğuluşdan, ya da xasiyyətindən irəU gələrək, Sen-Jüstün' dili ilə ifadə eləsək, xoşbəxtlik haqqında yalnız müdhiş təsəvvürlərə malik olmaq iqtidarındadırsa, onun üçün elə iztirabın özü həqiqətin əlçatan üzüdür. Bu, şübhəsiz ki, ən azı nəcib idi, amma nə etmək olar, istənilən halda qulun həqiqəti ağamın yalarımından yaxşıdı. Uayidm uca ruhu iztirabdan keçməklə fanilikdən yuxarı qalxıb, bımınla belə, fəlakətin o taymda tapacağı həmin məğrur xoşbəxtliyə can atıb. "Sonra, - o deyirdi, - mənə xoşbəxt olmağı öyrənmək lazım gələcək". O, xoşbəxt olmadı. Həqiqətə gedən yolda maneələri aşmaq və insemi məhbəsdə alçalmaya sürükləyəcək bütün o iyrəncliklərə qarşı durmaq ruhu gücdən salmaq üçün yetərlidir. Uayid "Ballada" dan

' Lui-Antuan de Sent-Jüst (1767-1794), fransız yakobinçi- lərindəndir

sonra heç nə yazmayıb və heç bir, şübhəsiz, dahiliyə gedən yolu görsə də, ona qədəm qoymağa zərrə qədər də olsun gücü qalmayan rəssamm təsvirəgəlməz iztirabım yaşayıb. Düşdüyü dilənçi vəziyyət, ətraf-dakıların düşmənçiliyi, ya da etinasızlığı öz rolunu oynamış oldu. Vaxtilə naminə yaşadığı cəmiyyət, yəqin ki, məhbusun onu həmişəlik məhkum etdiyini, özü də buna haqqı çatdığım duydu. Elə bu səbəbdən də öz qayğısız şadyanalığımın keçmiş qəhrəmanm- dan üz döndərdi. Və bu cəmiyyət onun öz üzərindəki məhkəməsinin ədalətini bir daha təsdiqləyərək, şairə ikinci dəfə hökm oxudu, yalnız bu dəfə məsuliyyətsizliyinə görə deyil, bədbəxt ola bilmək cəsarətinə görə. Hətta Andre Jid etiraf edir ki, artıq heç nə yazmayan dilənçi Uayldla Parisdə görüşü zamanı karıxıb qalmışdı. Deyəsən, bu hissini ört-basdır edə bilməmişdi, çünki Uayid aramızda olmadığı üçün bizləri təəssüf hissi keçirməyə məcbur edən bir cümlə işlədib: "insana basıldığı üçün hirsələnməzlər". Binəva və tənha, yazmaq qabiliyyətini xərcələnmiş, zaman-zaman Londona qayıdıb orda yenidən "həyat kralına" çevrilmək xülyasına düşən Uayid, yəqin, həyatda hər şeyini, hətta dustaqxana həyatində açdığı həqiqəti itirdiyini hesab edib. Lakin yamalıb. O, bizə şah əsərlərini miras qoyub - "De Profundis" və "Redinq məhbəsinin balladası". O, bizim yanımızda, incəsənət və əməyin bir qardaş kimi ümumi ehtiyaclar içində yaşadığı sol sahilin küçələrindən birində

Ölüb. Onun tabutunu daşıyan və müşayiət edənlər dəbdəbəli keçmişin dostları deyil, İncəsənət küçəsindən sadə insanlar idi. Bu, onun yeni xüsusiyyətinə, fədakarlığma işarə edir və az öncə doğulmuş dahi rəssamın vəfat etdiyindən xəbər verirdi.

1952

YELENANIN SÜRGÜNÜ

Aralıq dənizi sahillərinin günəşi bir başqa faciədi və o, dumanlı ölkələrin fəlakətinə heç bənzəmir. Bəzi axşamlarda dənizin yaxınlığında, dağların ətəyində bambalaca körfəz zülmət donunu geyinir və o zaman kirmiş suların dərinliklərindən qalxan mövcudluğun dolğunluğu ürəyimizi əsdirir. Belə yerlərdə qədim yunanları anlamaq asandı: onlar ümitsizliyə qapılırdırsa, bu mütləq gözəlliyin və onun özündə gizlədə biləcəyi sıxmtının hesabına baş verirdi. Bədbəxtlik qızılı şölələr saçanda, fəlakət tamamlanmış olur. Zəmanəmizsə, əksinə, öz ümitsizliyini eybəcərlikdə və ürpəşmədə göstərir. Və əgər iztirab iyrənc ola bilirsə, deməli, Avropamız iyrəncdir.

Yunanlar gözəllik naminə silaha əl ahrdılar - biz sə onu sürgün etmişik. Ən ilk fərq elə bundadır və o, öz kökləri ilə çox-çox uzaqlara gedib çıxır. Yunan təfəkkürü həmişə hüddud və əndazə təsəvvürləri ilə qoşa gedib. O, heç nəyi hədsizUyə aparıb çıxarmayıb - nə müqəddəsi, nə dərrakəni, - çünki nə müqəddəsdə, nə də dərrakədə heç nəyi rədd etməyib. O, hər

şeyə haqq qazandınb, işıq qaranlıqla tarazlaşdırılıb. Avropamızsa, əksinə, hər şeyin istilasına yönəlib, - hədsizUyin qızı rolunda çıxış edib. Onu heyrtləndirməyən hər şeyi rədd etməklə yanaşı, gözəUiyi qəbul etmişdir. Onu cuşa gətirən yeganə şeysə idrakm gələcək ağahğıdı. O, özünü dəliUyə vuraraq əsrlərin hüdudlarını aşır və elə həmin an qisas ilahəsi Erini- ya hücum çəkərək onu dağıtmağa başlayır. Əndazə ilahəsi Nemezidasa həmişə sayıqdı. O, həddini aşan hər kəsi cəzalandırır.

Əsrlər boyu ədalətin nə olması üzərində baş sındıran yunanlar bizim bu dəyər barədə təsəvvürlərimiz qarşısında çaşıb qalardılar. Onların təsəvvüründə ədalət əndazə hissi anlama gəlir, qitəmizsə təlaş içərisində hədsiz ədalət axtarırdı. Yunan təfəkkürünün qürubunda Heraklit artıq düşünürdü ki, ədalət hətta ən maddi kainata belə müəyyən sərhədlər qoyur. "Günəş həddini aşmayacaq, yoxsa ədalət qoruyucusu Eriniya ilahələri onu cəzalandıracaq". Kainatı və ruhu vərdiş etdiyi cığırdan çıxmağa məcbur etməklə biz təhlükəni qulaqardma vurmuş oluruq. Bizi məst etmiş göylərdə şıltaqlığımıza sahib istənilən günəşi yandırırıq. Amma əndazələri nə qədər görmək istəməsək də, onlar mövcuddurlar və biz bımu bilirik. Biz divanəliyimizin ən son həddində çoxdan geridə qoyduğumuz müvazinəti arzulayırıq, yanlışlıqlarımız son həddində cahilliyimizə salıb onu əldə edəcəyimizə ümidləyirik. Özümüzdən çox

bədgümanıq, uşaq xalqların - divanəliyimizin varislərinin bu gün tarixin gedişatını idarə etməsi heç də təsadüfi deyil.

Elə həmin Heraklitin ayağına yazılan fraqmentdə belə deyilir: "Özündən bədgümanlıq təşəkküldə geriye addımdı". Efeslidən bir əsr sonra ölüm hökmündən qorxmayan Sokrat növbəti ali həqiqəti çatdırır: mən bilirəm ki, heç nəyi bilmirəm. O uzaq zamanların ən ibrətamiz həyat yolları və fikir axtarışları cahilliyin məğrur etirafı ilə tamamlanıb. Bizsə bu həqiqəti unutmaqla öz cəmərdliyimizi yaddan çıxarmışıq. Biz böyüklük adı altında qüdrətə üstünlük vermişik. Dərsliklərimizi yazanlar öz məənəviy- yatsızlıqların bütün gücüylə işə salaraq, bizə əvvəlcə Makedoniyalı İskəndər, sonra Roma istilacılarma rəğbət bəsləməyi təlqin edirlər. Və biz həmçinin öz növbəmizdə işğal edirik, sərhədləri sonsuzluğadək genişləndiririk, yerin və göyün fəthinə can atırıq. Düşüncələrimiz ətrafındakı boşluğu genişləndirir. Və sonunda tam tənhalıqda qalaraq, sahradaki səltənətimizi əldə edirik. Məgər biz qismən də olsa, təbiətin tarixə, gözəlliyin mərhəmətə zidd olduğu və hətta qanlı faciədə belə, göylərin nəğməsini səsləndirəcək o yüksək müvazinəti təsəvvür etməyə qadirikmi? Biz arxamızı təbiətə çeviririk, biz gözəllikdən utarırıq. Bizim miskin fəlakətimizdən dəftərxana qoxusu gəlir və orda bolluca axıdılan qan çirkli mürəkkəb rəngindəndi.

Elə buna görə də bizlərin guya Qədim Yunanıstanın övladları olduğumuzu söyləyib lovğalanması həyasız səslənir. Axı bu halda biz dönük uşaqlar rolunda çıxış etmiş oluruq. Tarixi əvvəllər Allahın əyləşdiyi taxta oturmaqla teokratiyanı sürətləndirmiş oluruq, yunanlar belələrini barbar adlandırırdılar və Salamində onlarla ölüm-dirim döyüşünə çıxırdılar. Fərqi aydın görmək istəyirsinizsə. Platonun rəqibi kimi çıxış edən filosoflarımızdan birinə diqqət yetirin. "Tək birçə şəhər - Hegel yazmağa cəsarət edib - ruhun şüur əldə edə bilməsi üçün şərait yaradır". Biz elə bu cür böyük şəhərlərin dönəmində yaşayırdıq. Həyat əvvəllər onun sabitliyinə zəmanət verən hər şeydən - təbiətdən, dənizdən, dağlardan, axşam ala-torarunda düşüncələrə dalmaqdan əsassız olaraq ayrı düşüb. Bundan belə şüur üçün küçələrdən savayı məkan yoxdu, tarix müstəsna olaraq küçələr- ' də yazılır - artıq belə qəbul olunub. Nəticədə ən məşhur əsərlərimiz də bu məcburi seçimə şahidlik edir. Dostoyevskidən başlayaraq, böyük Avropa ədəbiyyatında mənzərə təsviri axtarmayın, tapmayacağımız. Tarix nə ondan əvvəl mövcud olmuş təbiət səltənətini, nə də özündən qat-qat yüksəkdə duran gözəlliyi izah etmir. Tarix bütün bunları görməməzliyə vurur. Əgər Platon mövcud olan hər şeyi - cansız, idrakı və mifi bütünlükdə əhatələyirsə, filosoflarımız onlara ayrı-ayrı çərçivələrdə baxır: yalnız birçə cansız olan, ya da idrak, - çünki onlar yerdə

qalanları görməməyə üstünlük verirlər. Köstəbəklər bu cür düşünlər.

İlk olaraq xristianlıq varhıq barədə düşüncələri ruhun faciəsi ilə əvəzləyib. Heç olmasa, hansısa mənəvi əsaslara müraciət edib və bunun sayəsində məlum sabitliyi qoruyub saxlayıb. Allah öləndən sonra təkə tarixlə hakimiyyət qalıb. Artıq çoxdan filosoflarımızın bütün cəhdləri insan təbiəti anlayışını şərait anlayışıyla, ötən harmoniyanı təsadüfi həyəcanla, ya da idrakın sarsılmaz təşəkkülü ilə əvəzləməyə yönəlib. Əgər yunanlarda idrak iradəyə müəyyən çərçivələr qoyurdusa, biz iradə qımcını idrakın düz ürəyinə sancmışıq və bununla da sonuncusunu ölümsəçan etmişik. Yımanlar üçün əxlaqi dəyərlər istənilən hərəkətin önündə gedib və onun əndazəni aşmamasına şərait yaradıb. Yeni fəlsəfə dəyərlərin əldə edilməsini hərəkətlərin son nəticəsi kimi görür. Dəyərlər öz-özlüyündə mövcud deyil, onlar təşəkkülün nəticəsidir və biz təkə tarixin özü sona çatanda, dəyərləri dərk etmiş olacağıq. Onların yoxa çıxması ilə istənilən hüdud da əriyib gedir və bu dəyərlərin sabah necə olması ilə bağh baxışlar haçalandığından və mübarizə sonsuzadək şiddətləndiyindən bu gün messianizmin müxtəlif növləri arasında toqquşma durmadan böyüyür, onların döyüş çağırışları nəhəng imperiyalar arasındakı çarpışmaların fasiləsiz gurultusunda qaynayıb qarışır. Heraklitə görə, hədsizlik yangındır. Yangın yayılır, Nitşə çoxdan geridə qalıb,

Avropa arıq çəkilir zərbələri ilə deyil, yayılım atəşləri ilə filosofluq edir.

Amma yenə də təbiət yanımızdadır. O, insan divanəliyinin qarşısına sakit göyləri və öz müdrik dəyişməzliyini qoyur. O, həmişə belə olacaq, atom alovlanmayacaq, tarixsə dərrakənin təntənəsi və canlı olan hər şeyin məhvi ilə sona çatmayacaq. Hərçənd yunanlar həddin aşılmmasını heç vaxt təsdiqləməyiblər. Onlar təkcə həddin mövcudluğunu və onu aşmanın amansızcasına cəzalandırılacağını təsdiqləyiblər. Bugünkü tarixdə baş verənlər yalnız bu həqiqətin doğru olduğunu sübut edib.

Tarixi idrak və rəssam eyni dərəcədə dünyanı dəyişmək missiyasını daşıdıqlarını düşünürlər. Hərçənd rəssam öz təbiətinə görə tarixi idrakın qəbul etmədiyi əndazə hissini qoruyub saxlamalıdır. Və elə buna görə də tarixi idrakın sonu istibdaddı, rəssamsa azadlıq tərəfdarıdır. Bu gün azadlıq uğrunda vuruşan hər kəs həm də gözəllik naminə mübarizə aparır. Şübhəsiz ki, bu məqamda söhbət öz-özünə doğruluğun gözəlliyin müdafiəsindən getmir. Gözəllik insansız ötüşə bilməz və biz əsrimizin fəlakətinə baş vurmada ona həqiqi əzəmətini və ruh aydınlığını qaytara bilməyəcəyik. Biz artıq heç vaxt tənha olan deyilik. Amma bir həqiqət də var ki, o da insanın gözəllik olmadan keçinə bilməməsidir, hərçənd dövrümüz onu görməməzliyə vurur. O, yalandan mütləqə çatmağa və Veihid hakimiyyətə can atır, mövcudu tükəndir-

inədən dəyişmək, dərk etmədən idarə etmək niyyətindədir. Və o, nə qədər cəsarət etsə çəksin, dünyam səhraya çevirir. Kalipsonun yanındakı Odissey ölümsüzlüklə vətən arasında qalıb. O, doğma vətənə, deməli, ölümə üstünlük verir. Belə bir ruh əzəməti bizlərə yaddır. Bəlkə, kimsə bizlərin itaətdən uzaq düşdüyünü söyləyəcək. Amma dərindən düşüncəsi olsaq, bu, ikibaş sözdür. Dostoyevskinin ağına-bozuna baxmadan lovğalanan, ulduzlara çatmağa can atan, əvəzində ilk məqamdaca bədnamlıqlarım açıb- tökən aktyorları kimi, bizlərin də bircə şeyi çatmır - öz həddinə sədaqətini və taleyinə gözüaçıq sevgisini qoruyub saxlayan insan qüruru.

"Mən öz əsrimə nifrət edirəm" - Sent-Ekzüperi ölümündən az əvvəl söyləyib və onun səbəbləri mənim sadaladıqlarımdan heç də fərqli olmayıb. Amma yenə də ruhun harayı altında, xüsusilə də insanları sevən, onlarda heyranlığa layiq çox şey tapanların ağzından çıxanlara imza atmağma dəyməz. Hərçənd bəzən sönük və qeyri-maddi dünyadan üz döndərmək elə çətin olur ki! Amma bu əsr bizimkidi və biz bundan belə özümüdə nifrət edərək yaşaya bilmərik. Dövrümüzün məziyyətləri və nöqsanları öz ifratında nə qədər həddini aşıbsa, o, bir o qədər tənəzzülə uğrayıb. Amma biz yenə də uzaq keçmişdən varis qoyulan o məziyyətlər uğrunda mübarizə aparacağıq. Bunlar hansılardı? Patroklun atlan döyüşdə həlak olan sahiblərini ağlayırlar. Hər şey itirilib. Amma döyüşə

Axili girir və o, qələbə qazanır, çünki ölüm dostluğa qəsd edib: bizim məziyyətimiz elə dostluqdur.

Dürüstcəsinə etiraf edilmiş bilməməzlik, fanatizmdən imtina, kainat və insan hüdudlarına hörmət, sevgilinin üzü, gözəllik - yunanlarla bax bu məqamlarda birləşəcəyik. Sabahkı tarixin mənası heç də bu gün anladığımız deyil. O, yaradıcılığın inkvizisiyaya qarşı mübarizəsindədi. Rəssamların mübarizəyə ya- Iməllə qoşulmaları səbəbindən ödəyəcəkləri qiymətə baxmayaraq, qələbəyə ümid etmək üçün əsas var.

Ey günorta düşüncəsi, Troya müharibəsi bizim döyüşlərin meydarundan necə də uzaqdır! Amma bu dəfə də yeni şəhərin qorxunc qala divarları aşacaq və "dəniz səthi tək aydın ruh" - Yelenanın gözəlliyi bizlərə qaytanlacaq.

1948

\ -aV'

rra'7»!.' 7-; ■

Al!

JI

!■

: • n'.' :

.«fc - .

BADAM TALALARI

■ -IF

"Məni ən çox nəyin heyrləndirdiyini bilirsiniz? - Napoleon Fontana' söyləyirdi - Gücün heç nəyi yarada bilməməsi. Yer üzündə yalnız iki fateh var - qılmc və ruh. Və hər şeyə rəğmən, ruh həmişə qılmc üzərində qələbə çəhr".

Göründüyü kimi, fatehlər də bəzən ruhdan düşür. Axı səs-küylü olduğu qədər boş və anlamsız şan-şöhrətin cavabım hansı formadasa vermək lazım gəlir. Lakin yüz il öncə qılmc üçün ədalətli sayılanların dövrümüzün tankma heç bir aidiyyəti yoxdu. Fatehlər yetərincə irəliləyib, para-para edilmiş, ruhun yoxa çıxdığı Avropanın üzərinə uzun illər davan edəcək qaranlıq səssizlik pərdəsi çəkilib. Flandriya uğrunda gedən rəzil müharibələr zamanı holland rəssamları hələ quşxanalarmdakı xoruzların şəklini çəkə bilirdilər. Üstəlik, Yüzillik müharibə çoxdan unudulsa da, Sileziya mistiklərinin duaları hələ bir çoxların qəlbindədi. İndi hər şey dəyişib: rəssam da, monax

' Lui de Fontan (1757-1821) - ədəbiyyatçı, imperiya dövründə universitet rektoru

da səfərbər edilib, dünyamızın rifahına görə hamımız eyni səviyyədə cavabdehik. Ruh nə vaxtsa fəthənin etiraf edə biləcəyi əlahəzrət sarsılmazlığını itirib; o, gücü lənətləyərək özünü xərcəliyin, çünki artıq onu I özünə tabe edə bilmir.

İ Bunun xəstəlik olduğunu deyəcəksiniz. Biz eyni proqnoza iddia edə bilməyəcəyik, lakin bir şeyi dəqiq bilirik - gerçək olan budur. Nəticə: onunla hesablaşmaq lazımdır. Deyəsən, ən əsası, nəyi istədiyimizi bilməkdir. Bizsə bir şey istəyirik: bir də heç vaxt qımca boyun əyməmək, bir daha ruha xidmət etməyən gücü qəbul etməmək.

Açıq, qarşımıza qoyduğumuz məqsədin sonu görünür. Lakin öhdəmizə düşən onun qarşısında aciz qalmamaqdı. İdrakın gücünə sonadək inanmayan bir şəxs kimi tərəqqiyə və tarixin hansısa fəlsəfəsinə bel bağlamıram. Əvəzində insanların həmişə öz talelərini daha dərinədən dərk etmək cəhdlərinə inanmışam. Biz öz mövcudluğumuzun şərtlərinə bağlanmışıq və getdikcə bımdan daha çox əmin oluruq. Ziddiyyətə

■^frin bizi didib-dağıtdığını bilirik, amma eyni zaman-

¹da bununla barışmamalı və onun yumşalması üçün : əlimizdən gələni etməli olduğumuzda da xəbərdar - nq.

Biz - insanıq və borcumuz azad ruhların susamış həsrətini hansısa yolla doyuzdurmağa cəhd göstər-məkdir. Biz parçaları birləşdirməli, aşkar ədalətsiz dünyada ədaləti mümkün qədər bərqərar etməli, xalqların əsrin xəstəliyi ilə zəhərlənmiş xoşbəxtliyin

mümkünlüyünə olan inamlarını yenidən diriltməliyik. Sözsüz, bu, insan qüvvəsindən xaric məsələdir. Lakin məhz uzun səy göstərilməsi tələb olunan məsələlər bu cür adlanır.

Gəlin qəti şəkildə nə istədiyimizi bilək, gəlin ruhdan düşməyə, hətta güc bizi yolumuzdan sapdırmaq məqsədi ilə hər hansı bir ideya və həyat nemətlərinin donuna girmiş olsa belə. Ən əsası, ümiddən düşməməkdir. Dünyanın sonu gəldiyini bağırırlara həddən artıq diqqət kəsilməyinə dəyməz. Sivilizasiyalar o qədər də asan məhv olmur, hətta bu dünya dağılmağa məhkumdursa, ilk əvvəl digərləri yoxa çıxacaq. Bəli, əlbəttə ki, biz faciəli dönmədə yaşayırıq. Lakin çoxları faciəli olam çarəsizliklə səhv salırlar. "Faciəli olana, - Lourens söyləyirdi, - fəlakətin möhkəm təpiyi dəyməlidir". Əla fikirdi və bunu düşünüb-daşınmadan belə həyata keçirmək pis olmazdı. İndi çox şey təpiklənməlidir.

Mən Əlcəzairdə yaşayarkən qış fəslində səbirli olmağa üstünlük verirdim, çünki bilirdim: soyuq fevral günlərinin birində Konsullar vadisindəki badam ağacı çiçəkləyəcək. Həmişə də sonrakı mənzərəyə hey-rətlənirdim - bu zərif, kiçik ağbəniz örtük yağışa və dənizdən əsən küləyə necə sinə görə bilir? Və o, hər il tumurcuq dövründə dayamqlı olmağı bacarırdı.

Bu, rəmz deyil. Rəmzlər bizi xoşbəxtliyə aparmır. Buna daha uyğun bir ad verməyinə dəyər. Mən təkcə onu demək istəyirəm ki, fəlakətlər burulğamnda bo

ğulan Avropada həyat yükünü daşımaq çətinləşəndə, hər dəfə gücü hələ sona qədər xərclənməmiş günəşli ölkələrə üz tuturam. Oraları kifayət qədər yaxşı tanıyıram: bura seçilmiş torpaqdı, burada düşüncə və cəsarət arasında bir tarazlıq var. Və onların nümunəsini analiz etməklə bir həqiqəti dərk edirəm: əgər ruhu xilas etmək istəyirsənsə, öz məziyyətlərinin iniltili ah-vaylarına diqqət kəsilməməlisən, əksinə, öz gücündən və öz ləyaqətindən ruhlanmalısan. Bizim dünyamız öz fəlakət burulğanında boğulur. O, bütünlüklə Nitşenin ümitsizlik adlandırdığı xəstəliyə boyun əyib. Gəlin dünyamızla həmrəy olmayaq. Ruha dəsmal götürüb ağlamaq səmərəsiz məşğuliyyətdi, yetər ki, onun rifahı üçün çalışasan.

Bəs, ruh necə zəfər çalmalıdır? Çox uzağa getməyə, yol elə Nitşenin dediklərində göstərilib. Meydanda ümitsizliyin qatı düşmənləri - dəmir iradə, müdrikin soyuqqanlı təmkinini qılınc oynatma- lıdı. Bu məziyyətlər indi heç olmadığı qədər zəruridi və hər kəs özü üçün ən uyğununu seçə bilər. Hər bir halda əgər üzərinə bu qədər nəhəng məsuliyyət götürürsənsə, dəmir iradə ilə zirehlənməlisən. Lakin bu iradə seçkiqabağı tribunalardakı qaşqabağı və hədə-qorxunu deyil, şirəsi və ağılığı dənizdən əsən ruzigara sinə gərməyi bacaran badam ağacını ifadə etməlidir. Dünyanın əl-qolunu bağlayan qışm ortasında bar verməyi bacaran Odur.

1940

PROMETHEY CƏHƏNNƏMDƏ

Müasir insan üçün Prometey nədir? Heç bir şübhə yeri qoymadan söyləmək olar ki, allahlara qarşı çıxan bu üsyankar, zəmanəmizin insan nümunəsidir və min illər öncə Skifiya səhralarında baş vermiş bu protest indi tarixdə misli görünməmiş fəlakətlərlə sonuclanır. Amma eyni zamanda içimizdən gələn bir səs bizə söyləyir ki, əbədi təqibə məruz qalmış Prometey indi də aramızdadır, sadəcə, biz onun bəşəriyyət uğrunda qiyama çağıran tənha səsini eşitmək iqtidarında deyilik.

Əslində, zəmanəmizin insan yer üzünün darhəmdəcin əziyyət çəkən saysız-hesabsız çoxluğu; o, oddan və sudan məhrumdu, azadlıq da onun üçün hələlik arxa plana keçə biləcək dəbdəbədir; indisə söhbət yalnız onun bundan belə bir az da əzab çəkəcəyindən, azadlıq və onun son şahidlərinin daha da azalacağından gedir. Qəhrəman Prometey insanları o qədər sevirdi ki, onlara dərhal od və azadlıq, peşə və incəsənət bəxş eləmişdi. Bu gün bəşəriyyətə yalnız bircə şey lazımdı, onu qayğılandıran tək cə peşədi.

Onun qiyamı maşınlarda həyata keçirilir, incəsənət və onun ardında duranları isə, sadəcə, maneə və köləlik əlaməti sayır. Prometeysə, əksinə, maşırı incəsənətdən ayırmırdı. O düşünürdü ki, bircəfəyə həm bədəni, həm də ruhu xilas etmək mümkündür. Zəmanəmizin insamı isə belə hesab edir ki, öncə bədəni xilas etmək lazımdır, hətta ruh müvəqqəti ölümə düşər olsa belə. Lakin ruh müvəqqəti ölə bilərmi? Əslində, Prometey indi yer üzünə qayıtsaydı, insanlar da elə allahları təkrarlayardılar: onu hər şeydən uca tutduğu bəşəriyyətə naminə qayaya zəncirləyərtilər. Və yenilmiş elə Esxil faciəsinin müqəddiməsində səslənən təhqirlərə məruz qoyardılar: Zorakı- hq və Qəddarlığın səsi.

Bəlkə, mən kasıb zəmanə, çılpaq qalmış ağaclar, dünyamızın qışı qarşısında əyilirəm? Amma işıq həsrətinin özü mənə haqq qazandırır: o mənə başqa dünyadan, həqiqi vətənimdən söhbət açır. Bu həsrətdən qovrulmuş başqa kəslər də varmı? Müharibə başlayan il mən vaxtilə Uillisin keçdiyi yolla dəniz səyahətinə çıxmağa hazırlaşırıdım. O zaman hətta cibində siçanlar oynayan cavan belə, möhtəşəm planlar qura bilərdi - işıq naminə dənizi üzüb keçmək. Amma harm kimi etdim. Gəmiyə minmədim. Mən cəhənnəmin taybatay açılmış qapılarda doğru uzanan cərgədə öz yerimi tutdum. Biz növbə ilə içəri keçirdik. Və elə günahsız öldürülən ök qurbarun ar- dınca qapılar örtüldü. Biz cəhənnəmə düşdük, artıq

geriyə yol yoxdu. Altı il sərasər bura alışmağa çalışırıq. Xoşbəxt adaların odlı-alovlu xəyalları bizə təkcə odsuz-alovsuz yeni illərin lap uzaqlığında görünür.

Avropanın yağmurlu və zülmət gecəsində Şatobrianın Yunanıstana yollanan Amperaya müraciətini qeyri-ixtiyari təəssüf hissi keçirərək və acı dolu anlayışla xatırlayırsan: "Mənim Attikada gördüyüm nə zeytun yarpağını, nə də bircə dənə olsun üzüm giləsini tapan deyilsiniz. O illərin hər otuna acıyıram. Bircə süpürgə kolunu belə canlandırmağa gücüm çatmadı". Elə biz də damarlarımızdan cavan qan axmasına rəğmən, əsrimizin qorxunc qocalığma qapılmışıq və bəzən bütün zamanların otlarına, heç də ona xoş olsun deyə tamaşa etməyə getməyəcəyimiz zeytun yarpağına və azadlıq üzümünə yazıqlıq hissi duyuruq. Hər tərəf insanlar, insan çıxıntıları, iztirab və təhdidlərlə aşıb-daşır. Bu mərhələdə cırcıramalar üçün yer qalmır. Tarix məhsul verməyən torpaqdı, orda süpürgə kolu bitirmək olmaz. Bununla belə, müasir insan tarixi seçib, başqa cür edə də bilməzdi, buna haqqı yoxdur. Amma adəm övladı tarixi özünə tabe etmək əvəzinə, gün-gündən özü onun itaətkar quluna çevrilir. Bax, elə bu zaman "cəsur fikirli, həssas qəlbli" Prometeyi satmış olur. Bax, elə bu məqamda Prometeyin bəşəriyyəti xilas etməyə çalışdığı vəziyyətə - dilənçi durumuna düşür. "Onlar baxır və görmürdülər, qulaq asır və eşitmirdilər, sanki yuxularda dolaşan kölgələrdir..."

Bəli, Provansda keçirdiyim bir gün, vüqarlı dağlar, dənizin duzunu nəfəsimizə çatdıran külək bunu anlamaq üçün yetərlidi: görülcək iş hələ qabaqda-
t dır. Biz vücudun açlığını enmək üçün oda yenidən

■ sahiblənməli, sənəti bərpa etməliyik. Attika, azadlıq və üzüm yığmaq, qəlbin qidası sonrarun işidir. Özümüzə yalnız bunu söyləmək qalır: "Onlar daha heç vaxt olmayacaq - ya da onları başqaları tanıyacaq" - və ən azından o, başqalarının nəsibsiz olmaması üçün əlindən gələn hər şeyi etməlidir. Nə etmək olar, bu həqiqəti dərk edən, ya da onu özünə dərd etmədən qəbul etməyə çalışan bizlər, əcəba, çox gecikmişik, ya da lap tezmi gəlmişik? Görəsən, süpürgə kolunu canlandırmağa gücümüz çatacaqmı?

Bizlərə əsrimizin sualını Prometeyin necə cavablandıracağını güman etmək qalır. Əsimdə, o, artıq belə cavab verib: "Ey insanlar, sizə fərqli və daha yaxşı gələcək vəd edirəm, yetər ki, onu öz əllərinizlə qurmağa bacarığımız, şücaətiniz və gücünüz çatsın". Əgər xilasın öz əlimizdə olması həqiqətdirsə, əsrin sualına mən cavab verirəm: "Bəli". Çünki elə Prometeyə xas düşüncə gücünə və rəşadətə qabil insanla-
nn varlığını hiss edirəm. "Ey ədalət, mənim anam, - Prometey haylayır - sən mənim əzablarımı görürsən!" Hermes isə qəhrəmanı ələ salır: "Ay bəsirət sahibi, necə olub ki, səni gözləyən işgəncəni öncədən görməmişən?" "Mən bunu bilirdim" - üsyankar cavab verir. Barələrində danışdığım insanlar həmçinin

haqqın övladlarıdır. Onlar da ümumi iztirabdan əziyyət çəkirlər və bunun hardan doğduğunu yaxşı bilirlər. Onlar kor-koranə ədalətin mümkünsüzlüyündən xəbərdardılar. Bəli, tarix kordu və belə çıxır onun məhkəməsinə rədd edib, mümkün olduğu qədər idrak məhkəməsi ilə əvəzləmək lazımdır. Məhz bu zaman Prometey yenidən əsrimizə qədəm basmış olur.

Miflər özlüyündə yaşamırlar. Miflər bizim onları diriltməyimizi gözləyir. Qoy yer üzündə, heç olmasa, bircə nəfər onlara hay versin və o zaman miflər bizi bitib-tükənməz şirələrinə qonaq edəcək. Bizim işimiz onları qoruyub saxlamaq, qəflət yuxusuna getmələrinə imkan verməmək, dirilmələrini mümkün etməkdir. Bəzən şübhələr məni boğur - müasir insanı xilas etmək mümkündürmü?! Amma hələ onların övladlarını, bədənlerini və ruhlarını xilas etmək olar. Səadətə və gözəlliyə gedən yollarım açmaq mümkündür. Əgər gözəllikdən və azadlıqdan (çünki gözəllik elə azadlıq anlamına gəlir) məhrum həyatla barışırsa, məhz Prometey haqqında mif bizlərə xatırladacaq: insan obrazını yalnız müvəqqəti korlamaq olar, insanlığa xidmətsə təkcə onun vəhdəti və bütövlüyü zəhmətli mümkündür. Əgər o acdırsa, çörəyə və süpürgə ağacına ehtiyac duyursa, özü də bu zaman öncə çörəyin daha vacib olduğu üzə çıxırsa, heç olmasa, süpürgə ağacını xatirəmizdən silməyək. Tarixin ən qaranlıq səhifələrində

I Prometey insanları öz ağır əməklərindən geri çəkilməyərək, torpağı və əsarətə tabe olmayein otu görmək qabiliyyətini qoruyub saxlayacaqlar. Zəncirlənmiş qəhrəmanı ildırımlar vuracaq, amma o, inşəma olan inamını itirməyəcəkdir. Məhz buna görə də o, qayalardan möhkəm və qaniçən qartaldan səbirlidir. Bu sonsuzadək inadkarlıq allahlara qarşı qiyamdan yüksəkdədir, bizim üçün əhəmiyyət kəsb edən də odur. Və hər şeyi vahid, bütöv və bölünməz saxlayan bu möhtəşəm iradə yer üzünə yazı gətirməklə insan- lann iztirab çəkməkdən üzülmüş ürəklərini həmişə barışdırıb, bundan belə barışdıracaq da.

1946

TİPASAYLA NİKAH

'währ

'--Me

Yazda Tipasada allahlar dolaşır. Onlar günəşin və yovşan ətrinin, gümüşü zirehə buxovlanmış dənizin, gömgöy səmanın, çəmən çiçəklərinin içində itib-batan xarabahqlarm, istidən xumarlanan sal daşlarm diüylə danışır. Digər saatlarda ətrafda hər şey gözqamaşdıran günəşdən qara rəngə boyanır. Gözlər kirpiklərdə titrəyən işıq damcıan və çalarlardan savayı, ddd-cəhdlə başqa şeylər də sezməyə çalışır. Qızmar havada ətirli otlann qoxusu boğazı qıcıqlandırır və adam az qəhr ki, boğulsun. Mən kəndi əhatələyən təpələrin arxasmdan boylanən nəhəng qara Şenuanı zorla ayırıram.

Kəndin içi ilə gedirik, artıq ordan buxta görünür. Əlcəzairin göyümsov sarı dünyasınm torpaq ətri adamı bihuş edir. Ətrafda hər yerdə divarlann arxasmdan bugenviUiyalar' boylanır; bağçalarda tezliklə al-qırmızı çalar alacaq, ancaq hələ ki solğun don geyinmiş ketmiyalar^, çalınmış qaymaq tək

‘ BugenviUiyalar - çiçək növü

Ketmiyalar - gül kolu

köpüklənmiş qızılgüllər, uzun gövdəsində muncuq tək düzülmüş süsənlər göz oxşayır. Buranın hər daşı-kəsəyi adamın ürəyini isidir. Biz qızıl düymə tək par-par yanan avtobusdan düşəndə, ət satanlar adətləri üzrə öz qırnuzu maşınlarında kəndi dolaşaraq sakinləri haylayırdılar.

Limandan solda sementlə möhkəmlənməmiş daş plitəU pilləkənlər naz' pöhrəliyi və saqqız ağacının^r içindən keçərək xarabalığa apandır. Yol kiçik bir mayakın lap yarımından başlayan, bənövşəyi, sarı və qırmızı gülləri olan hansısa iri, ətirli bitkilər dənizlə qucaqlaşan qayalar- rın düz dibinədək gedib çıxır. Biz üzümümüzü yüngül mehlə zarafatlaşan günəşə san tutub, buludları sanki gedərgəlməzədək qovmuş mavi səmaya və dalğalara dərin yuxuya getmək əmri vermiş, indi rahat-rahət gülümsəyən dənizə tamaşa edirik. Xarabəhqlər səltənətinə ayaq basmazdan öncə bu mənzərədən son dəfə xoşhal oluruq.

Heç bir-iki addım atmağa macal tapmamış yovşan ətri boğazımızı öz cənginə ahr. Baxışlarımızın əhatələyə bildiyi qədərincə onun bomboz saçları xarabəhqları örtür. Bürküdən qaynayan yovşan şirəsinin ətri sanki düz günəşədək qalxır və səmanın özünü belə sərxoş edir. İçimizdə sevgi və istək hissi bir-birinə qarışır. Biz əzəmətli olan hər şeydən adəti üzrə

* Naz - saçıçəkli çöl bitkisi

' Saqqız ağaa - ətirli zift verən kiçik ağac

gözlənilən, fəlsəfə burulğanında boğulan nəsihət ax-tarmırıq. Əsas olan günəş, öpüş və vəhşi qoxulardı, yerdə qalarunisa boş veririk. O ki qaldı mənə, burada tənha olmağa cəhm atmıram. Bura, adətən, sevdiklə-rimlə gəlmişəm və onların üzündə sevgi dolu işıqlı təbəssümün şahidi olmuşam. Burada intizam və əndazə mənə yaddır. Burada mən bütünlüklə təbiətin özbaşmalığı və dənizin əxlaqsızlığının hökmü altın-dayam. Yazla sövdələşən xarabəqlər yenidən daşa çevrilib və insanların sahmanladığı nizamı bir kənara tullayaraq, növbəti dəfə özünü təbiətin qoynına atıb. Sərsəri övladların qayıdışın bayram edən təbiət onları, öz növbəsində, rəngbərəng çiçəklərə qərq edib. Günçiçəyi öz yumru, ağ başın mey damn sal daşları arasından dürtüb çıxarır, qırmızı ətirşahlar nə vaxtsa ev, məbəd və şəhər meydanları olmuş yerləri al qana boyayır. İndi onlar öz keçmişləri ilə sağollaşırlar və artıq heç nə onlara asanca yerə sərələnen bədən cəzb etdiyi o hökmlü gücə boyun əyməyə mane olmur.

Yovşam tapdalaya-tapdalaya, ılıq daşları əlləyə-əlləyə və öz nəfəsini dünyanın coşqun ahlanna qata-qata neçə saat keçirdiyimin fərqində deyiləm! Vəhşi qoxulardan və həşəratların adamı mürgülədən vızdısmadan sərməst olaraq, qızmar günəşin şəfəqlərinə boyanmış səmaya tamaşa etməkdən doymuram. Özün olmaq, uzaq keçmişdə, bəlkə də, uşaqlıqda sağolmaq daxili harmoniyam qaytarmaq elə də

asan deyil. Amma Şenuanın vüqarlı sıra dağlarını seyr edərkən, istər-istəməz qərribə bir sakitlik keçir içindən. Dərindən rahat nəfəs alır, iç bütövlüyü və dolğunluq hissi keçirirdim. Gah bir, gah da digər yamaca qalxır və hər dəfəsində ruhumu oxşayan növbəti mənzərə ilə qarşılaşırdım. Sütunlarında günəşin şəfəqləri oynayan məbədin pillələrində dayəyib, ağ və çəhrayı damları, yaşıl şüşəbəndləri bir-birini əvəzləyən kəndi rahat- rahat izləmək olur. Hələ Şərq təpəsindəki bazilikam⁹ demirəm, divarları hələ dağılmayıb, qazıq-qazıq edilmiş sərdabələr onu üzük kimi əhatələyir. Öncə sakini ölümlər olan bu sərdabələrə indi sarı şəbbülər və sürvələr qonaq gəlib. Sent-Salsa xristian bazilikasıdı, onun istənilən dəlmə-deşiyinə baxmaq kifayətdi ki, tənhalıq hissini bir kənara atıb, kainatın melodiyasına qulaq kəsilsən: yamaclar şam və sərv ağaclarıyla bəzənib, hardasa iyirmi metrlikdə dəniz göyərir. Sent-Salvamn yüksəldiyi təpənin zirvəsi yastıdı və bu səbəbdən məbədin içində yellər oynayır. Səhər şəfəqləri hər tərəfi başma alıb.

Miflərə ehtiyac duyanlar kasıbdan da kasıbdı. Burada allahlar günlərin axdığı məcraya, ya da onların axınım qeyd edən pillələrə xidmət edir. Mən mənzərəni təsvir edərkən deyirəm: "Bax, bu qırmızıdı, bu göydü, bu yaşıldı. Bu dənizdi, dağdı, çiçəklər- di". Saqqız ağacının tumurcuqlarım iki barmağırmın

⁹ Bazillika - antik dövr və orta əsrlərə məxsus, içərisi sütunlarla iki hissəyə bölünən böyük bina

arasında əzib, burnuma yaxınlaşdırmağımdan ol- mazm həzzini aldığımı ifadə etmək üçün Dionisin adım niyə çəkim ki? Ya da yaddaşımda ilişib qalan o qədim himn Demetraya həsr olunub: "Bunu görəən kəs xoşbəxtədi". Yalnız və yalnız yerdəkilər! görmək - bu vəsiyyəti necə unutmaq olar ki? Elevzin misteri- yalamun iştirakçılarına seyr etmək yetərli idi. Hətta burada belə dünya ilə sona qədər yaxınlaşmayaca- ğımı bilirəm. Mənə çılpaq soyunub dənizə atılmaq, üstümə hopmuş yer qoxularım bu sulara əritmək, onunla, ta qədimdən bəri bir-biriylə öpüşən torpaqla dənizin xəyal etdiyi kimi, qucaqlaşmaq lazımdı. Mən suya sanki soyuq qatrana girirmiş kimi ayaq basıram və nəfəsim kəsilir; sonra baş vururam; qulaqlarım uğuldayır, bumumdan su axır, ağzım acışır və mən üzürəm — sanki üzərinə lak çəkilməmiş, günəşin qızılı əks etdirən, par-par parıldayan qollarun sudan çıxıb havaya qalxır, hər biri əzələsi işə düşməklə əyilir və aşağı düşür; su qollarımdan bədənimə doğru axır, var-gücümle ayaqlarımı geri itələyirəm və üfəqə can atıram. Sahildə yenidən vücudumun və sümüklərimin ağırlığımdan qumun üzərinə sərilirəm və günəşdən məst oluram. Ara-sıra əllərimə baxır və su damcılarımm qollarımın boyu süzülməsini müşahidə edirəm; dəri quruyan yerdə qızılı tüklər və düz ləkələri qabarır.

Burada mən seçilmişliyin nə olduğunu anlayıram: bu, hədsiz sevmək haqqıdır. Bu dünyada daha bir

I sevgi var. Qadın bədənini ağuşunda sıxmaq - san- I ki göydən dənizə enən o əcaib sevinci içinə hopdur- I maq. İndi mən yerə yığılıb, yovşan qoxusunu üzə- I rimə hopdurmaq üçün onun üstündə yomalanacam ' və şeylərin həqiqi təbiətmə uyğun hərəkət etdiyimi dərk edəcəyəm. Məhz bu təbiətin sayəsində günəş işıq saçır və mən nə vaxtsa öləcəm. Hansısa mənada burada mən öz həyatımı təhlükə altına qoyuram, daşlarm yaydığı istiliklə qızınan, dəniz qoxusunu ciyərlərinə çəkən və cırcıramaların cırıltısına diqqət kəsilən həyatı. Təravət dolu meh, mavi səma. Mən bu həyatı fedakarcasına sevirəm və elə hey ondan danışmaq istəyirəm: o, taleyimə görə - insan taleyinə görə fəxarət hissi keçirməyimi təlqin edir. Hərçənd mənə dəfələrlə söyləyiblər: burada fəxrediləsi heç nə yoxdu. Xeyr, var: bu günəşlə, bu dənizlə, gənclik hərarəti ilə döyünən ürəyimlə, duzlu bədənimlə, mənzərəsinin san və göy çalarlarında zərifliklə əzəmətin bir araya gəldiyi ucsuz-bucaqsız genişliklə. Bütün bunları qazanmaq - var-gücümü bax buna sərf etməliyəm. Burada heç nə özüm olmağa maneçilik törətmir, mən heç nədən üz döndərmirəm və heç bir maska taxmıram: səbirlə öyrənmək və yaşamaq mənə kifayət edir. Bu, mürəkkəb elmdi, amma o, həyatı müdrikliyin bütün formullarına dəyir.

Günortaya az qalmış xarabalıqlardan keçərək li-manm düz yanındakı balaca kafeyə qayıdınq., İçərisində kölgələr oynaşan bu sərin zal günəşdən və

əlvan rənglərdən doyan bir insan üçün əla sığınacaqdı; buz kimi yaşıl nanə içkisi qızmar bədəni necə də sərinlədir! Pəncərədən dəniz və tozanaqlı yol uzanır. Masa arxasında oturub, gözlərimi qıyıb, qızmar günəşə baxmağa cəhd edirəm - gözqamaşdırıcı işıq gözlərimi alacalandırır. Üzümüzü tər bassa da, yüngül kətan paltara bürünmüş bədənımız xoş təravətini qoruyub saxlayır və hər birimizin üzündən dünyayla nikaha girməsini bayram edənlərin xoşbəxt yorğunluğu yağır.

Kafenin yeməkləri bərbaddı, əvəzində ürəyin istəyən qədər meyvə var - ən ləzzət edən isə şirəsi çənəndən axan şipşirin şaftalılarıdır. Meyvəni iştahla yeyə-yeyə qanımm necə coşmasma, gicgahımda dö-yünməsinə diqqət kəsilirəm. Dənizə ətrafı hökmünə almış günorta sakitliyi çöküb. İstənilən əsrarəngiz varlıq, təbii ki, öz gözəlliyi ilə fəxr edir və dünyanın qüruru bu gün hər kəsi dəlib keçir. Niyə mən onun qarşısında həyatı sevincini rədd edirəm?! Yetər ki, bu sevinc mənim üçün yerdə qalardan istisna etməsin. Xoşbəxt olmaq ayıb deyil. Bu gün kral səfehdi. Səfehə mənim nəzərimdə həyatdan həzz almaqdan qorxan kəsdi. Bizə qürurdan o qədər bəhs ediblər ki: axı siz bunı iblis günahı olduğunu bilirsiniz. Qorunun, bizə çıxırdılar, siz özünüzü və öz cardı gücünüzü itirəcəksiniz! Elə o zamandan belə bir qürurun gerçək olduğunu öyrəndim... Amma bu dəqiqələrdə həyatla fəxr etmək haqqımı israr etməyə bilmirəm.

Mənə bu hissi yeritmək üçün bütün dünya qəsdinə durub. Tipasada görmək və inanmaq eyni anlama gəlir və mən əllərim, ya dodaqlanmia toxuna biləcəyim şeyi inadla danmayacam. Gördüklərimi sənət əsərinə çevirmək kimi bir tələbatım yoxdu, fikrim, sadəcə, onun barəsində söhbət açmaqdı, bu isə tamam başqa şeydi. Tipasa, mənə görə, dünyaya baxışımı açıqlamaq üçün vasitədi. O, bu baxışm xeyrinə şahidlik edir və bunu cəmərdliklə həyata keçirir. Bu gün o, mənim personajımdı və mən onu sevə-sevə təsvir etdikcə sərxoşluq dənizinin dalğalarına baş vuracağam. Hər şeyin öz zamanı var - yaşamaq və bu yaşamı təcəssüm etdirmək zamanı. Yaratmaq zamanı da gəlib çıxır ki, bu o qədər də təbii deyil. Mənə vücudumun hər hüceyrəsi ilə yaşamaq və bu yaşamı ürəyimin hər bir döyüntüsü ilə təsdiqləmək yetərlidi. Tipasanm həyatına qovuşmaq və o həyatı təcəssüm etdirmək. İncəsənətin də növbəsi çatacaq. Burada azadlıq yuva salıb.

Mən Tipasada bir gündən artıq qalmamışam. Həmişə elə bir an gəlir ki, mənzərəni həddən ziyadə seyr etdiyinin fərqinə varırsan, bu elə ona lazımınca tamaşa edəcəyin anadək keçirdiyin uzun fasilədən doğm hissi xatırladır. Dağlar, səma, dəniz bizi öz yorğunluğu, ya gözəlliyi ilə qəfil valeh edən tanış simalara bənzəyir. Amma hər bir sima parlaq olmaq üçün məlum yenilənmədən keçməli idi. İnsanlar hər şeydən tez bezdiklərindən şikayətlənirlər, halbuki

onlar dünyanın bizə sadəcə onun necə olduğunu unutmamız səbəbindən yeni görünməsinə heyran olmalıydılar.

Axşama doğru şoseyə yaxın olan, nisbətən qulluq edilmiş, təmizlənmiş parka qayıtdım. Çıldırılmış günəş və adamı məst edən qoxular artıq geridə qalıb. Axşam sərinliyi fikirləri də cilovlayıb, dincəlmiş bədən təmin edilmiş sevgidən doğan iç sakitliyinin dadına baxır. Skamyada oturub ətrafı dövrəyə alan ala-tora- IIII düşməsinə seyr etdim. Hər şeydən doyduğumu hiss edirdim. Başımın üzərindən sallanmış nar ağacının bərk qöncələri mövsümdən doğan ümidi bir yumruq tək sıxmışdılar. Arxamda gizlənən rozmarin qoxusu məni sərxoş edirdi. Ağaclardan arasından dağlar boylanırdı, uzaqdasa səmanın misilsiz zərifliyini öz sularında əks etdirən dəniz ləpələnirdi. Köksümdə vicdarın mükafatlandığı əcaib bir sevinc baş qaldırmışdı. Aktyorlar öz rollarının öhdəsindən gəldiklərini dərk etdikləri zaman keçirdikləri bir hiss olur, daha doğrusu, onların əməlləri ifadə etdikləri ideal personajların əməlləri ilə son dərəcə dəqiqliklə üst-üstə düşür, yəni onlar hansısa anlamda öncədən çəkilmiş təsvirə girir və öz ürək döyüntüləri ilə onu canlandırırlar. Mən məhz bunu hiss edirdim: rolumun öhdəsindən gəlmişdim. Mən öz məniyyəmlə məşğuldum və gün ərzində təbiətdən zövq almağım mənə heç də müstəsna uğur kimi deyil, məlum şəraitdə üzərimizə xoşbəxt olmaq öhdəliyini qoyan

1 vəzifənin həyəcanla reallaşması kimi gəlirdi. Bu ' məqamda biz tənhalığımıza yenidən nail oluruq, sa- 3 dəcə, bu dəfə məmnunluğun dolğunluğunda.

' İndi ağaclarda quşlar da peyda olub. Torpaq tam zülmətə qərq olmazdan öncə dərinədən ah çəkdi. Tezliklə ilk ulduz gecəni də çəkib özüylə gətirəcək. Nur saçan allahlar gündəlik ölümlərinin qoynuna girəcəklər. İndi onları başqa allahlar əvəzləyəcək. Öldən düşmüş bu qaranlıq allahları yerin təkindən doğulacaqlar.

Hələlikse sahilə cuman dalğalann səsi ağacların arasmdan sızıb gəlir, havada qızılı tozcuqlar oynayırdı. Dəniz, tarla, səssizUk, torpaq qoxusu... Mən həyatm ətrini ciyərlərimə doyunca çəkir və əsrarəngiz dünyanın şirinliyini sevgili busəsi kimi dodaqlarımda hiss edirdim. Yox, məsələ məndə və dünyada deyildi, məsələ dünyayla aramda bu sevgini doğuran harmoniyayla sakitlikdəydi. Bu sevgiyə müstəsna sahiblənməyə iddia edəcək qədər adz deyildim, onu günəşdən və dənizdən doğan bütöv bir nəsilə bölüşdüyümü məğrurluqla dərk edirdim. Bu nəsil öz əzəmətini sadəliyindən əxz edir və sahildə dayanaraq səmanın məsud təbəssümünə anlayışla gülümsəməklə cavab verir.

TİPASAYA QAYIDIŞ

Əlcəzairdə beş gün dalbadal yağış yağdı, sonunda hətta dəniz belə islanmağa macal tapdı. Bitib-tükənməz göylər körfəzə leysan töküdü. Nəhəng süngər tək boz və süst dəniz buxtada tənbel-tənbel ləpələnirdi. Suyun səthi yağışm davamlı təzyiqinə məruz qalsa da, demək olar ki, durğunluğunu qoruyub saxlayırdı. Yalnız arasına güclə seziləcək həyəcana dalır, bu vaxt dənizin üzərində tutqun duman yayılır və bu duman limanadək uzanaraq islanmış bulvarı dövrəyə ahrdı. Onu şəhərin ağ, nəm divarlarından qalxan buxar qarşılayırdı. Dörd bir tərəf su içində idi və sanki özünüz də hava ilə bərabər yağışı ciyərlərinizə çəkirsiniz.

Mən su basmış dənizə tamaşa edir, hazırda dekabr ayını yaşayan, mənim üçün isə əbədi yay şəhəri olan Əlcəzairi dolaşır və gözləyirdim. Mən Avropa- run zülmətindən, qış simasından qaçmışdım. Amma gülüş mənə nəm arxasını çevirmiş bu şəhəri belə tərk etmişdi. Axsamlar gur işıqlı kafedə oturub, tanıdığım müştərilərin üzündəki ifadədən öz yaşımı

müəyyənləşdirirdim, hərçənd çoxunun adını belə çəkə bilməzdim. Bircə onların vaxtilə mənim kimi cavan olduqlarını, indi artıq yaşa dolduqlarını bilirdim.

Bununla belə, özüm də səbəbinə varmadan Tipasaya qayıtmaq üçün fürsət axtarırdım. Əlbəttə ki, bu, böyük dəlilikdi və çox zaman baha başa gələn dəlilik - cavanlıqda getdiyin yerlərə qayıtmaq, qırx yaşmda illər öncə, lap iyirmi yaşında sevdinin, nəşəylə zövq aldığın şeyləri bərpa etmək. Axı mən bunun dəlilik olduğunu bilirdim. Mən artıq bir dəfə Tipasaya qayıtmışdım, bu, müharibə illərindən sonra, cavanlığım ilə təzə-təzə vidalaşdığım zaman baş vermişdi. Yəqin, orda heç cür unuda bilmədiyim azadlığı tapmaq ümidindəydim. İyirmi il bundan əvvəl səhərlər bu yerlərdə, xarabalıqların arasında gəzişər, yovşan qoxusunu ciyərlərimə çəkər, sal daşların üzərində özümü günə verər və əl dəyməklə yerə tökülməyi bir olan qızılgül ləçəkləri yığardım. Yalnız günorta bürküyə tab gətirməyən cırcıramalar belə səslərini kəsəndə, ətrafda heç nəyə aman verməyən qızmar günəşin şüalarından daldalanırdım. Bəzən gecələr ulduz xahsma bürünmüş səmaran altında uzanır, onları saatlarla seyr edirdim. O zaman mən yaşayırdım. On beş il sonra öz xarabəqlənmə ləpə döyəndən bir neçə metr aralıda, kol-kos basmış çöllüyün arasında yenidən gördüm. Mən unudulmuş şəhərin küçələrinin izini axtardım, körfəzin üzərində uçan təpəliklərdə salamat qalmış çiçək dəstəsini sıgalladım. İndi

xarabalıqlar tikanlı məftillərlə çəpərlənmişdi və ora yalnız bir neçə yerdən girməyə icazə verirdi. Orda üstəlik gecələr - yəqin, hansısa əxlaqi təsəvvürlərdən - gəzməyə icazə vermirdilər. Həmin səhər, şübhəsiz ki, sırf təsadüfdən xarabalıqların üzərinə yağış yağdı.

Karışmış halda boş düzənliyi gəzir və heç olmasa, indiyəcən mənə heç vaxt xəyanət etməyən gücümə sahiblənməyə cəhşirdim. O gücə ki, mənə həyatı dəyişə bilməyəcəyimi anladığım anı olduğu kimi qəbul etməkdə yardımçı olmuşdu. Mən isə zaman çayının mənbəyinə qalxa və dünyaya vaxtilə sevdiiim, lakin iUər öncə itirmiş simasını qaytara bilmirdim. Bəli, 1939-cu U sentyabrın 2-si planlaşdırdığım kimi, Yunanıstana gedə bilmədim. Əvəzində müharibə öncəsi bizim, sonra da Yunanıstanın bəumunun ucunadək gəlib çıxdım. Qaynar daş xarabalıqları ilə tikanlı məftil arasındakı o məsafə, o illər həm də mənim içimdəydi və indi torpaq qarışıq sularla dolmuş sərdəbələrə, islanmış yulğun ağaclarına baxarkən btmu bir daha anladım. Gözəllik mənim üçün yeganə zənginlik olduğundan - erkən yaşlarımdan bu yöndə tərbiyə olunmuşdum - duyğuların dolğunluğundan başladım. Sonra tikanlı məftil peyda oldu, daha doğrusu, istibdad, müharibə, polis - qiyam zamanı gəldi. Artıq qaranlıq qanunları meydan sulayırdı, gözəllik xatirələrin qoynunda gizlənmışdi. Tıpasarın özün- dəse xatirələr belə çirkəbim içində itib-batmışdı. İndi

hansı gözəllikdən, duyğuların dolğunluğundan söhbət gedə bilərdi ki?! Yanğın işığında zamanın qırıq və yaralan - həm köhnə, həm yeni - qəfil görünməyə başladı. O, arundaca qocaldı - biz də onunla birgə. Burada yaşamağa çalışdığım coşqunluğun yalnız onun fərfinə varmayanlara nəşib olduğunu yaxşı bilirdim. Sevginin payma bir qədər məsumluq da düşür. Bəs, bu məsumluq hanı?! İmperiya dağılırdı, adamlar və millətlər bir-birinin ətini yeyirdilər, əllərimiz qana bulaşmışdı. Əvvəllər özümüz də fərfinə varmadan məsumuyduq, indisə günahsız günahkar: sirm təcürəməizlə birgə böyüyürdü. Elə buna görə də mənəviyyata can ahrdıq - necə də gülənc səslənir! Əldən düşmüş halda ləyaqəti arzulayırdım. Məsum olduğum zamanlarda mənəviyyatın mövcudluğundan xəbərsizdim. İndi ondan xəbərdardım, amma onun tələblərinə uyğun yüksək şəkildə yaşamağa qadir deyildim. Nə vaxtsa sevdiiim sahilboyu təpələrdə, xaraba qalmış məbədin sütunları arasında mənə elə gəlirdi ki, sanki kiminsə ardınca gedirəm, bu addımlar hələ də döşəmənin lövhələrində və naxışlarında sə salır, amma artıq heç vaxt ona çatı bilmərəm. Parisə döndüm və özümə gəlməyə cəsaret etmək üçün mənə bir neçə il lazun gəldi.

Bu arada bütün o illər boyu nəyinsə çatmadığını dumanlı şəkildə hiss edirdim. Əgər ömrünüzdə birçə dəfə alovlu eşq yaşamışınızsa, həyatınızın yerdə qalan hissəsini zaman-zaman bu coşqunluğu və nuru

axtaracaqsınız. Gözəllikdən və onunla bağlı olan cismani xoşbəxtlikdən imtina etmək, özünü müstəsna olaraq biçarələrin xidmətinə həsr etmək üçün böyük qəlb lazımdı, o isə məndə yoxdu. Amma bir tərəfdən də, müstəsnağa iddia edən heç nədə həqiqət axtarmaq olmaz. Hər şeyin fəvqündə dayanan gözəllik təhrif olunur, ədalətsə boyunduruğa çevrilir, ikincini müstəsna edərək birinciyə xidmət etmək istəyən kəs nə birinə, nə digərinə, nə də özünə qulluqda bulunmur - və sonunda ədalətsizliyə ikiqat xidmət göstərmiş olur. Və gün gəlir ki, bu məhdudluğun cəzasını çəkməli olursan - arıq səni heç nə heyran etmir, hər şey məlumdu, həyatda hər şey təkrar görünür. Bu, sürgün zamanı, həyatı qüvvələrin xərclənməsi, ruhun öldüyü məqamdı. Yenidən doğulmaq üçün firavanhq, vəcd, yə da vətən lazımdı. Gözəl günlərin birində, hardasa, bir döngədə hansısa möcüzəli şəh ürəyinə qəfil çılənəcək. Eyib eləməz, qoy tər onu yuyub aparsın, əvəzində ürəyinin ehtiyac duyduğu o sərinlik hissi qalacaq. Mən yenidən yola düzəlməli idim.

Budur, Əlcəzairdə, deyəsən, oranı tərk etdiyim vaxtdan heç kəsilməyən leysanım altında ikinci dəfə dolaşarkən, üzərimə süzülən yağışın hər damlasında və ciyərlərimə çəkdiyim dənizin havasmdakı əlahəzrət kədəri bütün vücudumla duysam da, bu dumanlı göy üzünə, yağmurdan daldalanan kürəklərə, boğuq işıqlı kafelərə rəğmə, mən inadkarcasma ümid

edirdim. Guya ki, Əlcəzairdə yağış heç kəsilməyəcə- yi təəssüratı yaratsa belə, bir anın içində yoxa çıxdığını bilmirdim. Lap elə vətənimdəki çaylar kimi. Onlar da iki saatm içində qalxıb, bir neçə hektar torpağı birdən yuyub aparır, sonra da qəfil çəkirlər. Axşam- larm birində yağış da kəsildi. Daha bir gecə gözlədim. Tərtəmiz dənizin üzərində par-par parıldayan nəm səhər açıldı. Sonu görünməyən leysanm yuyub təmizlədiyi şəffaf və mavi səmədan süzülən işıq hər evi, hər ağacı aydın şəfəqə boyayaraq, onlara ecazkar görünüş verirdi. Yəqin, dünya yaranarkən də yer üzündə günəş məhz belə şəfəq saçmışdı. Və budur, mən yenidən Tipasaya gedirəm.

Bu altmış doqquz kilometr in hər qanşı xatirələr və duyğularla doludu. Aşır-daşır uşaq coşqunluğu, avtobusun uğultusu altmda yeniyetmə xəyalla- II, gənc qızlar, çimərlik, istənilən cəhdə hazır cavan əzələlər, axşamlar on alr yaşlı yeniyetmənin köksünü sıxan yüngül təlaş, həyat eşqi, şöhrət - və bütün bu illərin üzərində usanmadctn ətrafa şəfəq paylayan və məşum günorta saatlarında çimərliyə səpələnmiş qurbanlanru güdən əbədi səma. Sael və onun küren üzümlüklərlə örtülmüş təpələrini tərkdirib, yoxuş- dakı sahilə tərəf yön alanda, səhərlər, demək olar ki, duyulmayan, amma elə göylər kimi əbədi dəniz qarşımda canlandı. Lakin mən dənizə baxmaq üçün ayaq saxlamadım. Mən Şenuaiu, qərbdən Tipasa körfəzini hasarlayan, sonra dənizə tərəf düşən, sanki

bircə daş qayasından yonulmuş bu heybətli və zorba dağı görməyə tələsirdim. Hələ lap uzaqdan siz səmaya qarışan xəfif mavi bulud sezəcəksiniz. Lakin yaxınlaşdıqca onun sıxlaşdığını, sanki nəhəng ləng dalğa tək əhatələndiyi suyun rəngini aldığını, əcaib şiddətlə göylərə yüksəldiyini və birdən-birə sıxıt-ləşən dənizin üzərində qəfil donub qaldığım görəcəksiniz. Siz Tipasaya bir az da yaxınlaşırsınız və budur, o, sizin qarşınızdadı - qəhvəyi-yaşıl, tutqun zorba, əzəmətini heç kəsin sarsıda bilməyəcəyi, mamır basmış qocaman Allah, içi mən qarışıq öz övladları üçün sığmacaq və liman.

Onu seyr edə-edə, nəhayət, tikanlı məftilin öhdəsindən gəldim və xarabəqlərin düz ortasına düşdüm. Və əzəmətli dekabr günəşinin şəfəqləri al-tmda - belə bir hisslə həyatda ya bir, ya da iki dəfə rastlaşırsan, bundan sonrasa ömrünün sonunadək özünü xoşbəxt sayı bilərsən - məhz bura qayıdarkən arzuladığım şeyi yaşadım. Həmin yaşantılar bu tənha guşədə zaman və dünyaya rəğmən, yalnız mənə bəxş edilmişdi. Zeytun ağadan basmış meydanın hündürlüyündən aşağıda yer almış kəndin mənzərəsi görünürdü. Ordan zərrə qədər də olsun səs gəlmirdi, bircə havaya yüngül tüstü burumlan qalxırdı. Sanki soyuq və parlaq havanın ardı-arası kəsilməyən axırımdan boğulan dəniz həmçinin səssizliyə dalmışdı. Təkcə hardasa, Şənuada xoruz banı günün fani əzəmətini tərəif edirdi. Xarabazarlıq tərəfdən,

?

• görə bildiyim qədərincə, büllurtək şəffaf havada əsrarəngiz gözəl daşlar və yovşan, ağaclar və sütunlar göz oxşayırdı. Elə bil səhər də, günəş də göy üzündə donub qalmışdı, zaman dayanmışdı. Bu səssizUk-də və işıqda qəzəb dolu qaranhq illər aramla əriyib gedirdi. İçimə daldım və çox uzaqlarda qoyduğum, demək olar ki, unuttuğum səsi sezdim, sanki lap çoxdan dayanmış ürəjdm köksümdə sakit-sakit döyünməyə başladı. Aydınliğımda dadma baxaraq, indi bir-birinin ardınca rahatlıq gətirən o incə səsləri tarumağa başladım: quşlarm kəsilmək bilməyən cəh-cəhi, qayalara çırpman dənizin qısa ahlan, ağaclarm yırgalanması, sütunlarm lal nəğməsi, yovşanm xışıltısı və kərtənkələlərin sürüşməsi. Bütün bunlara qulaq kəsilir və eyni zamanda içimdə pərvazlanan səadətə dalırdım. Mənə elə gəlirdi ki, nəhayət, limanıma dönmüşəm, ən azımdan, bircə anlıq və bundan belə həmin an heç bitib-tükənməyəcək. Leikin tezliklə günəş lap yuxarı qalxdı. Hansısa qaratoyuq boğazını antlayıb səs saldı, sanki yerdə qalanlara da signal ötürdü və dörd bir tərəfdə artımdaca düzensiz, şən və coşqun quş xoru guruldadı. Gün axanna düşdü. Mən onunla birgə cixşama çatmalıydım.

Günorta heliotroplarla örtülmüş qumsallıqda dayanıb, - sanki onlar son günlərin qızıgımda dalgalarıyla sahilə atılmış, sular geri çəkildəndən sonrasa burada qalmağa üstünlük vermişdilər, - tənbel-tənbel dalgalarla oynayan dənizə tamaşa edir və uzun zamandı

məmnunluq bilməyən ruhumtm atəşini sevgi qarışıq heyranlıqla sərinlədirdim. Sevilməmək - olsa-olsa uğursuzluqdu, sevməməksə bədbəxtliyin özüdür. Bu gün biz hamımız bu bədbəxtliyin qurbanları- yıq. Çünki qanlı nifrət qəlbi tükədir; ədalət uğrunda uzunmüddətli mübarizə onu doğan sevgini cənginə alır. Yaşadığımız səs-küy arasında sevgi mümkün deyil, təkcə ədalət də bəs eləmir. Bıma görə də Avropa gün işığını sevmir və ədalətsizliyə qarşı durmaq iqtidarında deyil. Bəs, ədaləti necə qorumaq, onun uzun müddət susuz qalan qızılgül kolu tək quru- masma necə imkan verməməli. Tipasada bir daha o qənaətə gəldim ki, insan bunun üçün özünün lap dərin qatlarında gizlənən, xərclənməmiş hisslərinin tərəvətini və sevinc mənbəsini üzə çıxarmah, haqsız- hqdan xilas edən günəşi sevməli və onun şəfəqləri ilə silahlanaraq yenidən döyüşə qayıtmalıdır. Mən burada ulu gözəUiylə və gənc səmanı yenidən qiymətləndirə bildim və düşündüm ki, ən müdhiş illərimizdə onların xatirəsi heç vaxt məni tərk etməyib. Və məhz bu xatirə məni ümitsizUyə qapılmağa qoymayıb. Tı- pasa xarabəhqlarınm bizim tikililərdən də, xarabəhqlarınızdan da cavan olduğunu həmişə bilmişəm. Burada dünya əbədi yeni şəfəq qanadları altında hər gün yenidən doğulur. Ey şəfəq! Antik faciənin bütün personajları taleləri qarşısında diz çökməkə məhz onu köməyə çağırırlar. O, bizim üçün də son sığınacaq olub, bu həqiqətə indi vardım. Qışın oğlan

çağında, nəhayət, anladım ki, içimdə yenilməz yay mövsümü yaşayır.

Bu dəfə də Tipasam arxada qoyub, döyüş səngəri olan Avropaya qayıtdım. Amma orda keçirdiyim günün xatirəsi mənə hələ də ayaqda qalmağa kömək edir , sevinci və talenin zərbələrini eyni dözümlə qəbul etməyə yardımçı olur. Heç nəyi inkar etməmək, ağla qara zolağı son həddədək dartılmış teldə birləşdirmək - bu mürəkkəb dövəmdə başqa nə arzulaya bilərəm ki?

İndiyədək etdiyim və söylədiyim hər şeydə, zənnimcə, bu iki gücü ayırmaq mümkündür, onlar həтта bir-birinə zidd olsalar belə. Mən şəfəqləri altmda doğulduğum işıqdan imtina edə bilməzdim, amma eyni zamanda dövrümüzün üzərimizə qoyduğu öhdəlikləri də rədd edə bilməzdim. Gur və sərt adla- n Tipasanın zərif adma qarşı qoymaq asandan da asandı: müasir insanın daxili səyahət dünyası mənə yaxşı məlumdu, onu qanş-qanş gəzməyə imkan tapmışam, ta ruhun yüksəkliklərindən tutmuş cinayət məbədində. Sözsüz ki, həmişə yüksəkliklərdə qəflət yuxusuna getmək mümkündür, həm də cinayətin əbədi qonağma çevrilə bilərsən. Lakin mövcud olarım bir hissəsini rədd etməklə özünüz də var olmaqdan uzaqlaşırırsınız; deməli, ya həyatın özündən imtina etməli, ya da onu gerçəkdən sevməyi öyrənməlisiniz. Gerçəyi qeyd-şərtsiz və məhdudlaşdırmadan qəbul edən həyat iradəsi - yer üzündə hər şeydən

üstün tutduğum məziyyət budur. Açıqı, heç olmasa, zaman-zaman onu göstərməkdən imtina etməzdim. Çünki zamanəmiz ən pis və ən yaxşı vəziyyətdə insarun özünə sadıq qalmasını tələb edir, mən isə öz növbəmdə, heç nədən yan qaçmamağa və hər zaman gerçəyin iki tərəfinin olmasını unutmamağa çalışıram. Bəli, gözəllik də, alçaldılmışlar da gerçəkdi. Və nə qədər çətin olsa belə, heç birinə xəyanət etməməyi istərdim.

Amma bunun özü də əxlaqa oxşayır, bizsə əxlaqdan daha üstün və çox olan hansısa bir şey üçün yaşayırıq. Bircə ona ad verə bilsəydik, amma lal olmağı seçirik! Tipasadan şərqdə, Sent-Salsa təpəliyində axşamlar həyatla doludur. Əslində, hava bir az işıqlıdı, lakin xəlvətcə yaxmiaşan ala-toran günün sonundan xəbər verir. Elə bu gecənin özü kimi yüngül meh qalxır, dənizin hamar səthində zəif dalğa əmələ gəlir və o, qəflətən üfünün bir qırağımdan o birinədək axan nəhəng, sakit çayı xahrladır. Göy üzünü qaralır. İndi gecə allahlarınm, sirlər aləminin, sonsuz həzzin zamanı gəlir. Bütün bunları necə təsvir etməli? Buradan apardığım nal manatm bir tərəfində füsunkar qadın başı çəkilib, o mənə bu gün agah olduğum hər şeydən söhbət açır; digər tərəfi zamanın oxuna tuş gəlib və geriye qayıdarkən yolboyu barmaqqlanmm altında yansı pozulmuş təsviri hiss edirəm. Bu dodaqsız ağız mənə nə söyləyə bilər ki? Yəqin, elə içimdə hər gün səslənən o sirli səs kimi

mənim xəbərsizliyimdən və səadətdən danışacaq:
"Çözməyə çalışdığım sirr zeytun vadisində otların və
üzüm tənəyi qoxulayan o qədim evin həndəvərində
bitən bənövşələrin altında gizlənib. İyirmi ildən artıq
bir müddətdə bu vadini və ona bənzərləri gəzib-
dolaşmışam, lal-dinməz çobanları sorğu-suala
çəkmişəm, kimsəsiz xarabalıqların qapılarını döy-
müşəm. Bəzən hələ zülmətə qərq olmağa imkcin tap-
mamış göy üzündə ilk ulduz peyda olanda, bildiyimi
güman edirdim. Əsimdə, həqiqətən də, bilirdim.
Bəlkə, elə indinin özündə də bilirəm. Amma bu sirr
heç kimə lazım deyil, o cümlədən elə mənim özümə,
axı mən öz yaxınlarımdan ayrılı bilmərəm. Mən daş-
lardan və dumandan inşa olunmuş zəngin və eybəcər
şəhərləri özünə tabe etdiyini düşünən ailəmlə ya-
sayıram. O, gecə-gündüz ucadan danışır və hər kəs
qarşısında baş əyir, əvəzində o, heç kəsə tabe olmur: o,
bütün sirlərə münasibətdə kardı. Əzəməti məni saxlasa
da, özü məni darıxdırır və ara-sıra onun çı-
ğırtılarından yoruluram. Amma onun bədbəxtliyi
mənim bədbəxtliyimdi. Əslində, mən onun cinayət
yoldaşayam, elə onun kimi zəif və səs-küylüyəm: mə-
gər daşların arasında qışqıran mən deyildimmi? Və
budur, mən unutmağa çalışıram, od püskürən dəmir
şəhərlərdə gecənin üzünə cəsarətlə gülərək gəzirəm,
fırtmam səsləyirəm - sədaqət nümayiş etdirirəm.
Bundan belə fəal və kar olan mən, həqiqətən də, unu-
duram. Amma bəlkə də, nə vaxtsa puç olmaq üçün

yetişəndə, bilməməzlikdən üzüləndə, çıxırqan sərdə-
bələrımızdən üz döndərəcəm və vadidə dincəlmək üçün
çıxıb gedəcəyəm. Orda günəş əbədi şəfəq saçır və
bildiyimi sonuncu dəfə orda xatırlayacağam".

1953

M

л,.1y Wft '

» -

; " ■' ■ I' '

■ •

'л

'..■■■..

riC.4r.:-.4l3t4*)ljī

Äl'<ab>^twnll ī- -

cey.*'!

л ;?>гИй ■

? xli' :• -.? ■«§« *k³ l

•j T'

МИ

-av: ■ -:-■

(|1«4('1авЙ№»>^

■'!■;) r W^rt*ÄUftÖM

»f/b isa.*t 1л/• - ob ift ittfti -

«WM'i ;>sbrtfcl?,f^Â ■ 4lfn^H(ÄBSiWAe'i4ti!^^

h1S^îAtrÂî' īīf

CƏMİLƏYƏ ƏSƏN RUZİGAR

Yerlər var ki, orda ruh ölür və onun birbaşa inka- II kimi həqiqət doğur. Cəmilə məni ruzigar qanşığ günəşli havada qarşıladı, bu haqda az sonra. Öncə onu söyləyim ki, orda sükut hökm sürürdü, tarazlıqda donub qalmış tərəzinin gözü kimi sabit, üstəlik ağır və sarsılmaz sükut. Quşların cəh-cəhi, üçdəlikli fleytanın boğuş fısıltısı, keçilərin tappıltısı, hardasa göy üzündə uzaq gurultu - bütün bu səslər bu yerlərin viran qalması və səssizliyə qər q olması təəssüratı yaradırdı. Hərdən bir qanad çırpılması və qulaqbatı- na çığırtı eşidilirdi - bu, bayaqdan daşların arasında gizlənmiş, indi havaya pərvaz edən quşdu. Hansı yolla gedirsən get, - fər q eləməz, bu, xaraba qalmış evlərin arasındakı cığırdımı, ya dəbdəbəli sütunla- rın arasında tava daşları ilə döşənmiş enli küçədimi, yoxsa təpəlikdə ucalan zəfər tağıyla məbəd arasındakı nəhəng meydandımı - sonunda mütləq Cəmilə- ni hər tərəfdən əhatələyən yarpaqlara gəlib çıxırsan, ucsuz-bucaqsız göy üzünün altında sərilmiş xalı. Beləcə, səssizlik donunu geyinmiş daşlarla baş-baş

qalırsan, sanki zamanın özü belə dayanıb, təkcə bə-növşəyi rəng almış dağlar sanki hər saatbaşı bir az da ucalır. Budur, Cəmilənin yaylasında ruzigar əsir. Və bir araya gələn küləklə günəş xarabalıqları işıqlandıraraq, insam ölü şəhərin yalqızlığı və səssizliyi ilə həmeihəng olmağa çağırır.

Cəmiləyə getmək üçün xeyli vaxt lazımdır. Bu, yolüstü ayaq basılası şəhər deyil. Ordan o yana yaşayış yeri tapammazsan və onun ətrafı yoxdu. Bu elə yerdi ki, ordan ancaq geri dönə bilərsən. Ölü şəhərə uzun, fasiləsiz dolanbach yol gedir və bu yol adama həm də ona görə uzun gəlir ki, hər döngədə şəhərin görünəcəyinə ümid edirsən. Nəhayət, solğun çalarlara boyanmış yaylada, uca dağların arasında onun skelet meşəsini xatırladan sarımtıl mənzərə peyda olanda, Cəmilə gözlərimizin qarşısında sevgi və səbir andının rəmzi kimi canlanır. O rəmz ki, ona olzın sədaqəti bizlərə yalnız titrək ürəyi açə bilər. Orda, yaylada ağacların və qurumuş otların arasında o, öz dağları və daş-kəsəyi ilə bayağı heyranlıqdan və təxəyyülün mənzərəli yerlərə şövqündən qorunur.

Biz bu xəlvət əzəmətin arasında uzun-uzadı gəzib-dolaşdıq. Günorta az-maz əsən meh tədricən bərkiməyə başladı və sanki mənzərəni tamamladı. O, hardasa uzaqlardan, şərqdən, dağların arasından əsir, üfüqdən şığıyır və daşlı-günəşli səltənətdə şıltaqlıq edirdi. O, dayanmadan xarabalıqlarda fit çalır, daş sirkədə hərlənir, kələ-kötür qayaları bürüyür, hər

sütunun ətrafında dövrə vurur və kırıməyən vıyıl- hyla valehedici səmanın altında yer almış meydanı silib-süpürürdü. Külək mənə əməUicə qamçılamışdı, sanki qasırğaya tuş gəlmiş gəminin dor ağacıydım, lap iliyimə işləmişdi. Gözlərim qızarmış, dodaqla- nm çatlamışdı, qurumuş dərim sə sanki özgəninki idi. Əvvəllər o, mənə dünyanın yazısından baş çıxarmağa imkan verirdi. Dünya onun üzərində ya öz şəfqətinin, ya da qəzəbinin işarələrini qoyardı, ya yaym nəfəsi ilə isidər, ya şaxtanm dişləri ilə dişləyərdi. Lakin indi bir saatdan da çox küləyə müqavimət göstərməkdən üzülmüş bədənimdə artıq nə yazıldığını dərk edə bilmirdim. Suyun qabarması və çəkilməsi çmqıllan necə cilalayırsa, külək də mənə eyni duruma salırdı. İxtiyarmda olduğum təbiət hadisəsinin getdikcə daha çox iştirakçısıma çevrilirdim, sonda ona qovuşaraq nəbzimi təbiətin qəlbinin qüdrətli və gur səslə döyüntülərinə qarışdırdım. Ruzigar mənə əhatə edən yandırıcı çılpalıqım nümunəsinə uyğun gəlirdi. Və onunla ani qucaqlaşmalarda ətrafımdakı daşlardan geri qalmayaraq, yay səmasmın fonunda zeytun ağacırın, ya da sütunların tənhalığına nail olurdum.

Günəşin və küləyin bu azğın dəstəməzi həyat gücümü bütünlüklə tükəndirirdi. İradəm çapalaya-ça- palaya qalmışdı, iradəm şikətəciydi, həyat da narazılıq edirdi, ağıl etiraz etməyə çalışırdı. Sanki bir az da keçsə, yer üzündə hər şeyi və elə özümü də unudub

havada əriyəcəm, əsən küləyə, onun yuduğu sütunlara, tağlara, istilik saçan daş döşəmələrə və kimsəsiz şəhərin solğun dağlarına çevriləcəm. Hələ indiyəcən heç vaxt özümdən ayn düşdüyümü və eyni zamanda dünyada var olduğumu bu qədər hiss etməmişdim.

Bəli, mən buradayam. Və elə bu dəqiqə artıq bir addım belə ata bilməməyimə heyran qalıram. Elə bil ömürlük həbsə məhkum olunmuş adamam: mənim üçün mövcud olan hər şey özümlə birlikdədir. Amma həm də sabahkı günün elə bugünküyə və həmçinin qalanlarına oxşadığımı bilən adam. Çünki insan üçün öz indisini dərk etmək bundan belə heç nə gözləməmək anlamına gəlir. Bəlkə, yalnız ən bayağı mənzərələr ruhun vəziyyətindən asılı olaraq bu və ya başqa cür qəbul olunur. Bu yerlərdə həmişə nəşə mənim əlavə etmədiyim, məhz ona məxsus olan bəzi şeylər hiss etmişəm, bu, sanki bizi birləşdirən ölümün dadıdır. Burada, indi çəpəki kölgələr salan sütunların arasında tələş səsdən ürkmüş quşlar tək bir andaca uçub gedir. Və onun yerinə amansız aydınlıq gəlir. Tələş canlıların köksünü sıxmağa qadirdi. Amma indi bu ürək dayamb - bəsirətimin söylədikləri budur. Günəş qürubə endikcə, səslər və işıq ala-toranm atəşindən yamb külə döndükcə, sahibi tərəfindən tərk edilmiş "mən"im içimi dağdan inka- nn qarşısında özünü daha da kimsəsiz hiss edirdi.

İnkarla heç bir əlaqəsi olmayan hüquq və imtiyazlardan imtinanm mümkünlüyü yalnız az ada-

ma məlumdur. Bu məqamda "gələcək", "uğur", "mövqe" hansı anlama gəlir ki? Mənəvi inkişaf nə mənə kəsb edir ki? Əgər mən inadla yer üzündəki bütün "nə vaxtsa"lardan imtina edirəmsə, mənim üçün söhbət elə indiki zənginliyimdən üz döndərməməkdən gedir. Mən ölümün yeni həyatın astandası olmasın inanmaq istəmirəm. Mənim üçün bu, bağlı qapıdır. Yox, bu, bir addım o tərəfə atacağın kənd deyil, sadəcə, dəhşət dolu rəzil bir hekayətdir. Mənə təklif elədikləri insarın öz həyatının yükündən azad olmağa çağırın illüziyadan savayı bir şey deyildir. Lakin Cəmilənin səmasında pərvaz edən adını bilmədiyim iri quşları seyr edəndə, məhz həyatın hansısa yükünə can atıram və mən onu öz üzərimə götürürəm. Bu laqeyd ehtirasda yalnız bütövlüyümü qoruyub saxlaya bilərəm, qalanları isə ixtiyar xaricindədir. Ölümdən söhbət açmaq üçün hələ çox cavanam. Amma mənə elə gəlir ki, əgər ondan danış- mək olsaydım, səssiz dəhşət içində dərk etdiyimiz, heç bir ümid yeri buraxmayan ölümün labüdlüyünü ifadə etmək üçün lazım olan sözləri məhz burada tapardım. Hər birimizin ürəyimizə yaxın bir neçə ideyamız var. İki- üç ideya. Dünya və digər insanlarla təmasda olarkən biz onları cəlləyir və başqa şəkllə səhnə. Yeni həqiqi ideya yaratmaq üçün on illər lazımdır - o ideyanı ki, həqiqətdə dərişməsinə dəyər. Əlbəttə, bu, bir az kərikəndir. Amma digər tərəfdən, insana dünyanı yaxşı tərəfinə nəzər salmağa imkan

yaradır. İndiyəcən o, dünyaya düzünə baxırdı. İndisə onu profildən görə bilməsi üçün kənara çəkilməlidir.

Gənc adam dünyanın düz üzünə baxır. O, hələ ölüm və yoxluq ideyasını cilalamağa imkan tapmayıb. Amma bu ideya onu dəhşətə gətirir. Bəlkə, ölümlə bu amansız üzbaşurət olmaq, işıqsevər varlı- ğm heyvani qorxusu elə cavanlığın özüdür. Nə qədər deyirlər desinlər, gənclik, hər hcdə, bu cəhətdən illüziyalardan uzaqdır. Onun özünə illüziyalar yaratması üçün nə vaxt, nə də möminliyi olub. Və nəyə görəsə bu sərt mənzərəni, bu təntənəli və hüznü daş qalağını, qürub edən günəşin məşum qızartıma boyanmış Cəmiləni, ümid və rənglərin ölümünü seyr edərkən əmin idim ki, bu ada layiq olan kəslər qəbirlərinin başında yenidən faniyyənin gözüne dik baxır, etiqad etdikləri ideyaları rədd edir və taleləri ilə barışmış ululann baxışlarındakı bakirə həqiqətə çatırlar. Ölüm onlara qucaq açanda, cavanlıqları da geri döndür. Bu məqamda xəstəlikdən mənfur heç nə yoxdur. O, ölümün dərmanıdır. O, ölümə hazırlaşdırır. O, ölməyi öyrədir və bu təlimin ilk mərhələsində özünə mərhəmət gəlir. O, insanın təlaşlı cəhdləri hesabına, hər şeyə rəğmən, öləcəyi kimi, şəksiz, həqiqətdən qaçmasında yardımçı olur. Amma Cəmilə... Cəmilə- də sivilizasiyaların yeganə həqiqi tərəqqisinin - han- sının ki, şəxsiyyət zaman-zaman iştirakçısı olur - şüurlu şəkildə ölən adamların yaratmasından ibarət olduğunu hiss edirəm.

Bizlər istənilən mövzu ətrafında ətraflı fikirlər ; yürütdüyümüz halda, ölüm barədə söhbətdən kənar ötməyimiz, ona ötəri yanaşmağımız məni həmişə heyran edib. Ölüm ya səadət, ya da müsibətdir. Mən ondan qorxuram, ya da arzulayıram (bəzilərinin dediyi kimi). Amma bu bir daha sübut edir ki, sadə olan hər şey izahsızdır. Göy rəng nədir və onun barəsində nə düşünə bilərsən? Bax, elə ölüm də bizi bu cür kor dalana gətirib çıxarır. Biz ölüm və rənglər barədə mülahizə yürüdə bilmirik. Lakin qarşımda uzanan, torpaq qədər ağır olan ölüdən vacib nə ola bilər, - axı bu mənim gələcəyimdir. Amma mən bu gələcək barədə gerçəkdən düşünə bilirməmi? Öz-özümə deyirəm: mən ölməliyəm. Amma bu, heç bir anlama gəlmir, axı mən bu gerçəyə inanmaq iqtidarında deyiləm və mən yalnız başqalarının ölümünün şahidi ola bilərəm. Mən insanların necə öldüyünü görmüşəm. İtlərin də tələf olmasının dəfələrlə şahidi olmuşam. Onlara toxunmağım belə, məni sarsıdıb. Həmin dəqiqələrdə güllər, təbəssüm, arzuladığım qadınlar barədə düşünürəm və anlayıram ki, ölüm qarşısında dəhşətimin kökündə həyata qısqanc sevgim durur. Mən yoxluğumdan sonra yaşayardan və onların həyatında mövcud olan gülləri, qadınları qısqanıram. Mən paxılam, çünki həyatı çox sevirəm, xudbinliyim də bundan irəli gəlir. Cəhənnəm olsun əbədiyyət! Bəlkə, gözəl günlərin birində bu sözləri eşidə bilərəm: "Güclü insansınız, ona görə də sizinlə

açıq danışmalıyam: tezliklə öləcəksiniz". Və beləcə tələş içərisində həyatdan yapışaraq yerində uzanacaq, mənasız baxışlarını boşluğa dikərək bütün vücudunla qorxunun altında əziləcəksən. Bununla müqayisədə yerdə qalanlar nədir ki?! Bu düşüncələr qanımı gicgahıma qovur və mən ətrafı darmadağın etməyə hazıram.

Lakin insanlar özlərinə, talelərini bəzədikləri hər şeyə rəğmən ölürlər. Onlara deyirlər: "Sən sağalanda..." - onlarsa ölürlər. Mən bunu istəmirəm. Axı təbiətin yalan danışdığı günlərlə yanaşı, həqiqəti açdığı anlar da olur. Bu axşam Cəmilə gerçəyi söyləyir, onun həzin gözəlliyi necə də səmimidir! O ki qaldı mənə, bu dünyada yalan danışmaq istəmirəm və mənə yalein danışmalarını arzulamıram. Mən məntiqin yükünü axıra kimi daşımaq və labüdüün üzünə dəhşət qarışıq qısqanchqla baxmaq istəyirəm. Mən ölümdən özümü dünyadan ayırmağım qədər qorxuram, əbədi səmaya tamaşa etmək əvəzinə, taleyimi canluların taleyi ilə bağlamağım qədər qorxuram ondan. Şüurlu ölən bilən insanları yaratmaq, bizi dünyadan ayıran məsafəni azaltmaq və ömürlük itirməli olduğumuz mövcudluğun cazibəsini bütünlüklə dərk etməklə, labüd şəkildə baş verən dövrəyə kədərlə qədəm basmaq aılıxuna gəlir. Beləcə, Cəmilə dağların hüznü nəğmələrini dinləyər-dinləyər qəlbimin dərinliklərində bu dərsləri axtarıram.

Axşam kəndə aparan ağır la yuxarı qalxırıq və ora çatanda bunları dinləmiş oluruq: "Burada büt pərəst şəhəri yerləşir, ordasa xristianlar məskunlaşıb. Sonralar..." Bəli, bu belədi. Burada adamlar və cəmiyyətlər dəyişib, işğalçılar bu yerlərdə öz kobud sivilizasiyalarının izlərini qoyublar. Onların əzəmət barədə rəzil və gülünc təsəvvürləri var, onlar öz imperiyaların əzəmətini tutduqları məkənin ərazisi ilə ölçüblər. Amma möcüzə ondadır ki, sivilizasiyalannın xarabalıqları ideallannın birbaşa əksinə işarə edir. Belə ki, axşamçağı hündürlükdən seyr edilən bu skeletşəhər - zəfər tağının həndəvərində ağ göyərçinlər uçuşurlar - göylərə hakimiyət və ehtiram işarəsi ucaltmır. Dünya həmişə tarixə qalib gəlir. Mən dağların, göylərin və səssizliyin arasında qalan Cəmilənin daş çıxırtısının yaratdığı şəiriyəti anlayıram: bu, aydınlıq və laqeydlik, ümitsizlik və ya gözəliyin həqiqi əlamətlərinin poeziyasıdır. Artıq tərək etmək məcburiyyətində qaldığımız bu əzəmətin qarşısında ürək sıxılır. Cəmilə öz həzin, solğun səması, yayların o başından gələn quşların cəh-cəhi, dağların döşü ilə qaçışan keçilərin tappıltısı və ala-torana qanşnuş məhrəmin frontonunda buynuzlu allahın cardı surəti ilə arxada qalır.

ÇÖRƏK VƏ AZADLIQI

¶. ■

Haqqında burada eşitdiyimiz bütün qanunsuzluqlar və repressiyaları nəzərə alsaq, yaxın gələcəkdə böyük bir həbs düşərgəsinə çevriləcək Avropada yalnız nəzarətçilər azadlıqda qalacaq və onların da işi-gücü bir-birinə cəza kəsmək olacaq. Nəhayət, or- taqda bircəciyi qalanda, onu ali nəzarətçi elan edəcəklər və beləcə ideal cəmiyyət meydana gələcək. Bu cəmiyyətdə müxalifətin bütün problemləri - XX əsr hökumətlərinin kabusu - nəhayət, öz həllini tapacaq.

Şübhəsiz ki, bu, hələ müqəddimədi və hərçənd bütün dünyada hökumət və polis bu xoşbəxt sonluğa çatmaq üçün əlindən gələni böyük həvəslə edir, biz hələ də o nöqtəyə gedib çıxmamışıq. Məsələn, bizdə. Qərbi Avropada azadlıq rəsmən əla vəziyyətdədir. Amma nədənsə, o, mənə bəzi burjua ailələrində yaşayan kasıb qohum qadınları xahrladır. Həmin qa- dın dul qalıb, öz qanuni müdafiəçisini itirib. Ona sığınacaq veriblər, damın altmda zirzəmini xatırladan

* Həmkarlar İttifaqımm 1953-cü il mayın 10-da Sent-Etyen şəhərində keçirdiyi mitinqdə çıxışı

qaranlıq bir otaq ayırıblar və ara-sıra mətbəxdə görünməsinə candərdi dözürlər. Bəzən, bazar günləri ev sahibləri biçarəni şəhərə gəzməyə çıxarırlar, axı qonum-qonşu onların necə nəcib və qayğıkeş olmalarını görməli idi. Qalan məsələlərdə isə o susmalı idi, xüsusilə də mühüm işlərdə. Və əgər hansısa polis bilməyərəkdən onu qaranlıq bir küncdə zorlayarsa, sahibləri səs-küy qaldırmayacaqlar: bir də bu, ilk təsadüf deyil ki, ev sahibi də ara-sıra fürsəti əldən vermir, qanuni, konstitusiyalı hökumətlə də münasibəti pozmağın yeri deyildir. Boynumuza əlaq ki. Şərqi Avropada hər şey daha səmimi şəkildə baş verir. Orda qohum qadınla məsələni birmənalı çözüblər: Onu anbara basıb, qapını yaxşıca qıfıllayıblar. Yəqin, bir də təxminən yarım əsrdən sonra ideal cəmiyyət qurulduqda buraxacaqlar. O zaman hətta şərəfinə bayram da düzənləyəcəklər. Amma qorxuram, bu çağacan güvənin badma getsin və artıq heç nəyə yaramasm. Üstəlik, onu da unutmasaq ki, bu iki azadlıq konsepsiyası - mətbəx və anbar - rəqabətə girişiblər və məlum çaxnaşma üzündən biçarə qohumu daha da sıxışdırmaq məcburiyyətindədirlər, onda tariximizin azadlıq deyil, əsarət hekayəti olduğu üzə çıxacaq, dünyamızsa onu elə indicə təsvir etdiyimiz kimidir, - bu, hər səhər qəzet səhifələrində gözümüzü döyür və həftələrimizi, aylarımızı ucu-bucağı görünməyən hiddət və nifrət dolu bir günə çevirir.

Ən asanı və ən yanlış pis hökuməti, ya da hansısa düşmənin qüvvələri günahlandırmaqdı. Şübhəsiz ki, hökumətlər gerçəkdə günahkardırlar, özü də bu günah o qədər ağır və qədimdir ki, artıq heç kəs on- lann nə vaxt məlum uçuruma yuvarlandıklarını belə bilmir. Lakin günahkar tək-cə onlar deyildir. Sonda əgər yalnız hökumətlər azadlığın inkişafına görə məsuliyyət daşısaydılar, onda bu azadlıq qundaqdaca boğulurdu, ya da əksinə, başdaşının üzərinə "Mələk göylərə qayıdıb" sözləri yazılırdı. Bildiyim qədərincə, pul və istismar cəmiyyətinin heç vaxt azadlıq və ədalət səltənəti qurmaq kimi bir öhdəliyi olmayıb. Heç kəs polis dövlətlərini istintaq aparılan zindanlarda hüquq məktəbləri açmaqda günahlandırma bilməz. Onlar zülmə və istismara əl atmaqla özlərinin birbaşa öhdəlikləri ilə məşğul olurlar və əgər azadlığı belələrinin nəzarətsiz ixtiyarına buraxsaq, biçarənin qısa bir zaman kəsiyində rüsvay olacağına təəccüblənməyinə belə dəyməz. Əgər bu gün azadlıq alçaldılıb və zəncirlənib-sə, bunun günahını onu hiyləgərcəsinə satmış düşmənlərdə görmək lazım deyil. Səbəb, sadəcə, onun qanuni müdafiəçisini itirməkdədir. Həqiqətdən qaçmaq mümkün deyil; bəli, azadlıq dul qalıb və o, sizinlə bizi itirib.

Azadlıq - əzilmişlərin işidir və onun ənənəvi müdafiəçiləri həmişə bir küncə sıxışdırılmış xalqın içindən çıxanlar olub. Feodal Avropasında azadlıq fermentləri rolunda icmalar çıxış edib, 1789-cu ildə

az müddətə də olsa şəhər sakinləri zəfər çalmağa müvəffəq olub, XIX əsrdən başlayaraqsa azadlıq və ədalət uğrunda vahid mübarizəyə bu iki anlayışa heç bir fərq qoymayan işçi hərəkatı qoşulub. Əməkçilər - ziyalılar və işçilər - azadlığı reallığa çevirib və ona irəli getmək gücü verib. Ta o çağacan ki, azadlıq təfəkkürümüzün prinsipinə çevrilib, keçinə bilməyəcəyimiz havamıza dönüb, artıq onsuz ölə biləcəyimizin fərqi yoxdur. Əgər indi planetimizin böyük bir hissəsində azadlıq geri çəkilibsə, bu yalruz onu susduran institutların heç olmadığı qədər həyasızlaşması və silahlanması səbəbindən baş vermir, ən əsası, həm də onun həqiqi müdafiəçilərinin yorğunluq, ümitsizlik, ya da yəmhş anlaşılan strategiya üzündən ondan üç çevirməsinin nəticəsidir. Bəli, XX əsrdə baş vermiş böyük olaylar inqilabi hərəkatın azadlıq dəyərlərindən uzaqlaşması və həqiqi azad sosializmin diktator və hərbi sosializm qarşısında tədricən geri çəkilməsidir. Dünya daha bir böyük ümidini itirdi və azad insanların tənhalığı başladı.

Marksdan sonra azadlığın, guya ki, burjuaların uydurması olması betrədə şayiələr gəzməyə başlayanda, bu məqamda bircə söz belə yerində deyildi və sözlərin düzülüşündəki bu səhvin altını indiyə cən də yüzilliyimizin qıcolması bahasına çəkirik. Azadlıq burjua uydurması deyil, burjua azadlığının özü uydurmadı, bax, belə demək lazım idi. Onu da demək lazımdır ki, burjua azadlığı, ümumiyyətlə,

azadlıq deyil, ya da ən yaxşı halda hələ o mərhələyə qalxa bilməyib. Lakin qazanılması və bir daha əldən verilməməsi gərək olein həqiqi azadlıq mövcuddur. Şübhəsiz ki, səhərdən axşamacan dəzgaha pərçimlənmiş, gecələrsə ailəsi ilə birgə yeganə ümumi otağı paylaşan insanın azadlığından söhbət belə gedə bilməz. Təkcə günah burada hətta ən kasıbımızın belə ötüşə bilmədiyi azadlıqda deyil, konkret cəmiyyətdə və onun qurduğu köləlikdədir. Belə ki, hətta cəmiyyətimiz birdən donunu dəyişib, hər kəsi azad olma- yem sakit həyatla təmin etsəydi də, bu cür cəmiyyət yenə də barbar olaraq qalardı. Və məgər burjua cəmiyyəti azadlıqdan dəm vurub insanlara onu verməsə də, fəhlə cəmiyyəti həmçinin eyni cür hərəkət etməli və heç olmasa, azadlıqdan demişmədiyi üçün qürurlanmalıdı? Hər halda, kələfin ucu dolaşib və fəhlə hərəkəti tədricən azadlıqdan üz döndərib, bəhanəsi də burjuaziyanın ondan mistifikasiya üçün istifadə etməsidi. Beləcə, azadlıq üzərində həqarəti ədalətli və sağlam şəkildə qəbul etməməkdən başlayıb, azadlığa etibarsızlıqla bitirdik. Onu bir müddət kənara qoydular və haqqmda həmin çağacan xahışatma aparmamağı xahiş elədilər. Əvəzində bizlərə, ilk növbədə, ədalət lazım olduğunu elan elədilər, azadlıqsa sonraya qalsın dedilər. Sanki qullar nə vaxtsa ədalətə nail olacaqlarına arxalana bilərlər. Fəndgir ziyahlar fəhlələrə yalnız çörək lazım olduğunu söylədilər, sanki sonuncular çörəklə azadlığın

necə sıx bağlı olduğunu heç bilmirlər. Şübhəsiz ki, burjua cəmiyyətinin əsrlər boyu ədalətsizliyi adamı ifrata əl atmağa məcbur edibdir. Yəqin ki, burada iştirak edənlərdən hər kəs ya ağlında, ya əməlində bircə dəfə də olsun bu ifrata vanb. Lakin tarix çox irəli gedib və gördüklərimiz bizi düşünməyə sövq etməlidir. On yeddinci ildə baş tutan fəhlə inqilabı həqiqi azadlığın şəfəqi və dünyamızın qismətinə düşmüş ən böyük ümid idi. Lakin mühasirəyə alman, xaricdən və daxildən təhlükəyə məruz qalan bu inqilab polislərlə silahlandı. Bədbəxtlikdən o, azadlığı şübhə altına alan prinsipə varis oldu və nəticədə tədricən tükəndi, əvəzində polis möhkəmləndi və dünyanın ən böyük ümidi adiləşərək dünyanın ən güclü diktaturasına çevrildi. Lakin burjua cəmiyyətinin saxta azadlığı bundan zərrə qədər də ziyan çəkmədi. Moskvada və digər yerlərdə baş verən proseslərdə, inqilabın həbs düşərgələrində qətlə yetirilən o deyildi, Macarıstanda iş yerində buraxdığı səhvə görə dəmiryolu fəhləsini güllələyərkən onu edam etmədilər, - öldürülən burjua azadlığı deyil, 1917-ci ilin azadlığıydı. Bu arada burjua azadlığı öz mistifikasiya- yasma davam edə bilər. Stalin prosesləri və inqilabi cəmiyyətin qüsurları onun əl-qolunu açır və yaxşıca arqumentlər verir. Beləcə, dövrümüzü köləlik və ədalətsizliyi ziddiyyətlər kimi nümayiş etdirən və biri digərini möhkəmləndirən özünəməxsus həyasız dialektika fərqləndirir. Mədəniyyət ibadətgalu

öz qapılarını ikinci Dünya Müharibəsinin həqiqi qalibi, Göbbels və Gimmlerin silahdaşı Franko üçün açanda, YUNESKO-nun xartiyasında yazılmış insan haqlarının hər gün ispan həbsxanalarında kobudcasına pozulduğuna qarşı çıxanlara ciddi şəkildə etiraz edirlər və misal kimi Polşanı gətirərək onun da YU- NESKO-ya daxil olduğunu və ictimai azadlığın tapdalanması məsələsində onlann bir-birindən geri qal- madıqlanru söyləyirlər. Bu, nə sarsaq əsaslandırmadı! Əgər siz böyük qızınızı cəza batalyonu zabitinə ərə vermək kimi bir "xoşbəxtliyə" nail olmusunuzsa, bu, heç də kiçik qızımızı əxlaq polisi müfəttişi ilə evləndirmək anlamma gəlməz: sürüyə bir qotur qoyun bəs edər. Hərçənd bu cür sarsaq əsaslandırmalarla hər gün üz-üzə qalınq. Müstəmləkələrdə əziyyət çəkən qulu göstərəninin gözüne rus hərbi düşərgələrində can çəkən məhbusu soxurlar, ya da əksinə. Və əgər siz Praqada Kalandral (1 Zaviş Kalandra, çex yazıçısı, kommunist, "Rude pravo" qəzetinin redaktoru, trotskiçi olduğuna görə partiyadan xaric edilib, həbs olunub və güllələnib) kimi müxalifətçi-tarixçinin qətlinə görə etiraz edirsinizsə, bir-iki amerikalı zəncini üzünüə çırpırlar. Bu iyrənc hərracda dəyişməyən bircə şey var: hər dəfə onda eyni dəyər tapdalanır, ya da təhrif edilir - azadlıq - və özünə bununla bağlı hesabat verəndə anlayırsan ki, onunla birgə eyni zamanda ədalət də həqarətə tuş gəlir.

Bu lənətə gəlmiş çevrəni necə yırtmalı? Yalnız bircə yolla: mümkün qədər tezliklə əhatəmizdə və özümüzdə azadlığın nüfuzunu bərpa etmək və onun qurban gətirilməsinə, ya da ədalət tələbinə qarşı qoyulmasına bir daha yol verməmək. Bu gün mübarizəmizin bircə şüarı ola bilər: heç bir vəchlə azadlıqdan əl çəkməyərək ədalətə nail olmağa davam etmək. Hələ istifadəçisi olduğumuz o azsaylı demokratik azadlıqlar heç də müdafiəyə dəyməyən boş xəyallar deyildir. Bu azadlıqlar son iki əsrin böyük inqilabların qələbələrindən bizə qalan mirasdır. Və onlar heç də kələkbaz demaqoqların bizə inandırmağa çalışdıqları kimi, gerçək azadlığın inkarı deyil. Gözəl günlərin birində heç bir cidd-cəhdsiz, sanki təqaüd ahrımısq kimi, əldə edəcəyimiz ideal azadlıq mövcud deyil. Azadlığı zərrə-zərrə, çətin mübarizədə əldə edirlər, sahib olduğumuz azlıqsa hələ mərhələlərdi, amma yenə də bu mərhələlər konkret xilas yoluna aiddir. Əgər onların məhv edilməsinə imkan verəliksə, bu, irəliyə doğru atılmış addım olmayacaq. Əksinə, biz geri atılacağıq, uzun və məşəqqətli yolu yenidən keçmək məcburiyyətində qalacağıq və bu, qan-tər behtasma başa gələcəkdir.

Yox, bu gün azadlığı seçmək Kravçenkonun etdiyi kimi, sovet rejimində dolanan adamın vəziyyətini burjuva rejimində dolanan adamın vəziyyəti ilə dəyişmək anlamına gəlmir. O məhz köləliyi seçib, özü də iki dəfə və ən eyiblisi odur ki, onu digərləri üçün

seçib. Azadlığı seçmək, bizə təlqin eləmək istədikləri kimi, ədalətin zərərinə seçmək demək deyil. Biz bu gün azadlığı yer üzündə əziyyət çəkən və mübarizə aparan kəslər üçün və onlarla birgə seçirik. Biz azadlıqla ədaləti birgə seçirik və inanırıq ki, biri olmadan digərini seçmək qeyri-mümkündür. Əgər kimsə sizi çörəkdən məhrum edərsə, o, eyni zamanda azadlığınızı əlinizdən alır. Yox, əgər azadlığınız əlinizdən alınırsa, çörəyinizin də təhlükəyə məruz qaldığına əmin olun, çünki artıq o, sizdən və mübarizənizdən deyil, sahibinizin kefindən asılıdır. Azadlıq gerilədikcə səfalət irəliləyir və ya əksinə. Amansız əsrimiz bizə bircə şey öyrədə bilib; iqtisadi inqilab azadlıq da gətirməli idi, ya da o heç baş tutmayacaq, necə ki, qurtuluş iqtisadi tərəfdən də məhrum olmamalı idi, yoxsa o, heç bir məna kəsb etməyəcəkdir. Əzilmişlər yalnız aclıqdan deyil, həm də öz sahiblərindən azad olmaq istəyirlər. İşçilər yalnız bütün sahibkarların onlarla hesablaşdığını görəndə, həqiqətən, aclıqdan xilas olacaqlarını çox gözəl bilirlər.

Sonunda onu əlavə edim ki, azadlıqla ədaləti ayırmaq mədəniyyətlə əməyi bir-birindən ayn salmaq qədər yanlışdı və bu əsl ictimai cinayətdir. Avropa fəhlə hərəkətimdəki çaşqınlıq qismən onunla izah olunur ki, o, öz həqiqi vətəninə itirib, harda ki, bütün məğlubiyyətlərdən sonra gücünü, azadlığa olan inamını toparlaya bilib. Eynilə Avropa zi- yalıların çaşqınlığı ondan irəli gəlir ki, burjua və

psevdoinqilabi adlı ikili mistifikasiya onlan öz fəaliyyətlərinə həqiqi anlam verən yeganə mənbədən - insanların əmək və izzatlarından ayrı salıb, təbii müttəfiqlərindən - əməkçilərdən qoparıb. Şəxsən mən iki aristokratiya tanıyıram; əmək və əqli, özü də birini digərinə tabe etmək cəhdinin cinayətkar dəlilik olması mənə gün kimi aydındı, çünki onlar zadəganlığın vahid sinfini təşkil edir. Onların həqiqəti və ən əsası, onların qüdrəti bir-biriylə ittifaqda olmasıdır: təklikdə onları istibdad və barbarlığın qüvvələri əzib keçəcək, əvəzində əməkçilərlə ziyalılar birləşib dünyaya hökmranlıq edə bilərlər. Bu səbəbdən də onları bir-birindən ayırmağa yönəldilmiş istənilən fəaliyyət insan və onun ən ülvü ümidlərinin əleyhinə tuşlanıb. İstənilən diktaturanın ilkin vəzifəsi bir həmlə ilə həm əməkçiləri, həm ziyalıları əzməkdir. Həqiqətən də, onların ağzından eyni zamanda vurmasalar, biri gec, ya tez digərlərinin müdafiəsinə duracaq və bu, zülmkarlara yaxşı bəllidir. Zənnimcə, müasir ziyalı iki cür satqın ola bilər və hər İki halda o, əmək və mədəniyyətin bir-birindən ayrı düşməsində iştirakçı olmağa razılıq verdiyi üçün satqındı. Birinci tipə burjuva ziyalıları daxildir ki, onlar imtiyazlarının qarşılığında əməkçilərin əsarətə məruz qalmasına razılaşırlar. Belələri sağına-soluna baxmadan, guya, azadlığın keşiyində olduqlarını bağırırlar, halbuki ilk öncə azadlığın yalnız onlara verdiyi imtiyazların müdafiəsində dururlar. İkinci tip özlərini sol sayan

ziyalılardı, onlar da azadlıqdan ehtiyat edib onunla razılaşırlar ki, mədəniyyət və onun ehtimal etdiyi azadlığı gələcək ədalətə xidmət kimi mənasız bəhanə ilə idarə etmək lazımdır. Hər iki halda, - fərq eləməz, ədalətsizliyin mənfəətindən faydalarursmız, ya azadlıqdan imtina edirsiniz, - əməklə mədəniyyətin bölünməsinə təsdiqləyir, əziz tutursumuz, bu isə sonda həm əməkçiləri, həm də ziyalıları acizliyə düşür edir. Beləcə, eyni zamanda həm azadlığı, həm də ədaləti tapdalanmış olursunuz!

Azadlıq, ilk növbədə, imtiyazlardan ibarət olanda, həqiqətən də, onların məhrum olanları təhqir edir və əməklə mədəniyyət arasında qalın bir sədd çəkir. Lakin həqiqi azadlığın əsasında imtiyazlar deyil, hər şeydən öncə, vəzifə durur. Bizlərdən hər biri azadlıqda imtiyaz deyil, vəzifə görməyə başlayanda, o, anındaca əməklə mədəniyyəti birləşdirəcək və ədalətə xidmət etmək iqtidarında olan yeganə gücü hərəkətə gətirəcəkdir. Mübarizəmizin prinsipi, müqavimətimizin sirri beləcə çox sadə şəkildə təşkil edilə bilər: əməyi alçaldan hər şey ağı alçaldır, ya da əksinə. İnqilabi mübarizə əsrlər boyu azadlığa can atmaq, hər şeydən öncə, bu iki alçalma növünə qarşı fasiləsiz etiraz kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Doğrusunu söyləsək, biz bu alçalmanın öhdəsindən hələ gələ bilməmişik. Amma yol döngəyə doğru uzanır, tarixi vəziyyət dəyişir və tənhalığımıza son qoyan dönmənin yaxında baş verəcəyinə

əminəm. Bugünkü iclas mənim üçün xoş əlamətdir. Həmkarlar İttifaqları öz azadlıqlarını müdafiə etmək üçün onun ətrafında sıx birləşirlər, - bu, insanların öz həmrəyliklərini və ümidlərini ifadə etmək üçün hər tərəfdən axışıb gəlməsinə layıqdır. İrəlidəki yol uzundur. Yalnız əgər hər şey müharibənin iyrənc hərc-mərcliyində qarışmazsa, biz sonda həm ədaləti, həm azadlıq real formasına sala bilərik. Bunun üçün, hər şeydən öncə, - qəzəbsiz, amma bütün müəyyənliyi ilə - beynimizə yeridilən uydurmалardan imtina etməliyik. Xeyr, sülh göyərçinləri dar ağaclarının üstünə qonmur, xeyr, azadlıq qüvvələri Madrid cəlladlarını məhv olanların övladları ilə birləşdirmir! Bu gün, ən azından, bundan əminik, necə ki, azadlığın dövlətin, ya da hansısa rəhbərin qızıl sinidə təqdim edəcəyi hədiyyə olmadığını bilirik. Azadlıq hər birimizin sayəsində və birgə geri alacağımız malımızdır.

«WSfilh

•rf., ' ч 1

S-

■ .içrsi

Бйг

QADININ VƏFASIZLIĞI

Avtobusda hardansa xırda bir milçək peyda oldu, hərçənd bütün şüşələr bağlı idi. O, acizənə surətdə orabura çırpınırdı, bu səssiz vurnuxmada nəsə qərribə bir şey vardı. Bir ara Janin onu nəzərindən qaçırdı, sonra milçəyin Marselin hərəkətsiz qoluna qonduğunu gördü. Soyuq idi. Milçək qumu pəncərəyə çırpınan küləyin hər anı şiddətindən titrəyirdi. Avtobus yırğalana-yırğalana, dəmir örtüyü və yaylan səs-küy sala-sala qış səhərinin dumanlı işığında çətinliklə irəliləyirdi. Janin ərinə tərəf baxdı. Ensiz alnını örtən pırtlaşıq çal saçları, enli bumu və o qədər də düz olmayan ağzı onu sinəsini qabağa vermiş favnal (1 Amerika meymunu cinsi) bənzədirdi. Avtobus hər çökəyə düşəndə arvadma çırpılan Marsel ləng tərpə- nişlə vəziyyətini düzəldir, ayaqlarını aralayaraq, süst və laqeyd baxışlarını yenidən irəli zilləyirdi. Sanki onda canlı olan yeganə əza şişman, qısa əlləri idi. Köynəyinin manjetinə sürüşən boz flanel pəncəyinin qolları biləklərini örtüyündən, onlar daha qısa görünürdülər. Marsel dizlərinin arasında sıxdığı balaca

parça çamadaru elə bərk tutmuşdu ki, deyəsən, mil-çəyin ürkək toxunuşlarını heç hiss etmirdi də.

Birdən küləyin vıyılıtsı avtobusun içində də eşidildi və ətrafı bürüyən toz dumam daha da sıxlaşdı. Sanki kiminsə görünməz əlinin yağdırdığı qum dənəcikləri şüşələri döyəcəlməyə başladı. Milçək soyuqdan əsə-əsə qanadlarını tərpətdi və havaya qalxdı. Avtobus, onsuz da, ləng olan sürətini bir az da azaltdı, sanki elə bu dəqiqə dayanacaqdı. Tezliklə külək bir az səngidi, duman azacıq çəkildi və avtobus yenidən sürət yığdı. İşıqlı pəncərələr mənzərəni gizlədən toz dumanım yardı. Şüşələrin arxasında sanki ağ dəmirdən hörülmüş iki-üç sısqə palma ağa- cının görünməyi ilə gözdən itməyi bir oldu.

Əcəb yerlərdi! - Marsel dilləndi.

Avtobus ərəblərlə dolu idi; əbalarına bürünmüş bu adamlar özlərini yuxuluğa vurmuşdular. Bəziləri dizlərini qatlayıb oturmuşdu və hərəkətdə olan avtobus onları əməllicə silkələyirdi. Onların sükut qarışıq etinasızlığı Janinin ürəyini sıxırdı; qadın sanki günlərdi bu susqun mühafizə dəstəsi ilə səyahət etdiyini təsəvvürünə gətirirdi. Halbuki sübh tezdən dəmiryolunun son dayanacağımdan tərpənən avtobusun cansıxıcı, daşlı-kəsəkli yayla ilə - bu yol düz qırmızımtıl üfükədək uzamrdı - getməsi heç iki saat olmazdı. Tezliklə yenidən külək qalxdı və tədricən bu ucsuz-bucaqsız ənginliyi qoynuna aldı. Pəncərədən artıq heç nə görünmürdü; ağızlarına su almış

sərnişinlər bəyaz gecəni xahlıdan bu xəyali aydınlıqda səssiz-səmirsiz oturmuşdular; yalnız arada bir avtobusa dolan tozdan qaşınan gözlərini ovxalayır və dodaqlarını silirdilər.

- Janin! - əri çağırdı. Öz adım eşidən qadm diksindi və bu cür iri, dolubədənli qadırın Janin adlandırılmasına növbəti dəfə təəccübləndi. Marsel içində nümunələr olan çamadaıun harada olması ilə maraqlandı. Qadm ayaqları ilə skamyeyun altında eşələndi və əzaları hansısa əşyaya dəyəndə, bunun, yəqin, elə həmin çamadan olması qənaətinə gəldi. Aşağı əyilməkdə, həqiqətən, çətinlik çəkirdi - o saat tövşüməyə başlayırdı. Halbuki məktəbdə gimnastika üzrə birinci olmuşdu, o vaxtlar elə rahat nəfəs alırdı ki. Üstündən nə qədər vaxt keçib ki? İyirmi beş Ü. Sanki bu illər heç olmamışdı, sanki azad həyatla evliliyi arasında dünən seçim eləmişdi, sanki qocalığını yalnız qarşılayacağı qorxularını hələ dünən yaşamışdı. Yox, o, tək deyildi - onu qarabaqara izləyən hüquq fakültəsinin tələbəsi indi yanında oturmuşdu. Sonda ona ərə getməyə razı olmuşdu, hərçənd bu oğlan o qədər də ucaboy deyildi, qaba və həris gülüşü, dombalan gözləri də azacıq qıcıq doğururdu. Əvəzində bu tərəflərin bütün fransızlarına xas olan dəmir iradəsi xoşagəlim Uydı. Hadisələr, ya adamlar gözləntilərini doğrultmadığı halda, ərinin aldığı qayğılı görünüş həmçinin xoşuna gəlirdi. Amma ən əsası, qadma sevimli olması xoşuydu, bunu isə əri

yaxşı bacarırdı. Janinə məhz onun üçün mövcud olduğunu o qədər hiss elətdirmişdi ki, sonunda qadını, həqiqətən, öz varlığına inandıra bilmişdi. Yox, o, tək deyildi...

Avtobus hündürdən signal verə-verə görünməz maneələrdən keçib gedirdi. Bununla belə, məşmda heç kəs tərpənmirdi. Janin birdən kiminsə ona baxdığını hiss elədi və arxaya qanrılaraq, keçiddən sonra elə həmin sırada yerləşən qonşu skamyaya nəzər saldı. Yox, bu heç də ərəb deyildi və qadm onu öncədən sezmədiyinə təəccübləndi. Saxaramn fransız müstəmləkə hərbiçilərinin geyimində olan bu boz kətan papaqlı adamın gündən qaralmış uzun, sərt çizgili sifəti onu hardasa çaqqala oxşadırdı. Ala gözlər diqqətlə və bir növ, qaşqabaqla qadın izləyirdi. Janin qızardı və tələsik elə hey düz qarşıma, duman və küləyə tamaşa edən ərinə tərəf çöndü. Bununla da kifayətlənməyib, paltosunun boynunu yuxarı qaldırdı. Amma uzun və arıq fransız əsgəri təsəvvüründə uzun müddət canlandı. O qədər arıq idi ki, sanki nəşə çox kövrək və davamsız bir şeydən yapılmışdı, əyninə sıx otuzduruLmuş hərbi formasının altında bir dəri, bir sümüyün olması heç bir şübhə yeri qoymurdu. Qadm qarşısında oturmuş ərəblərin arıq qolları və kömür kimi qara üzlərini yalnız indi sezdi və özlüyündə düşündü ki, əri ilə birgə skamyaya güc-bəla ilə sığışdığı halda, onlar iri əbalarına rəğmən, necə də rahat oturublar. Janin paltosunun ətəyini yığdı.

Heç o qədər də şişman deyil, bəlkə, bir az dolu və əndamlı, özü hələ də cazibəli idi - bunu kişilərin baxışlanndein hiss edirdi, ala gözləri, saf baxışları, cüssəli vücuduyla heç uyuşmayan, hələ də uşaqlıq tərəvətini qoruyub-saxlamış çöhrəsindən mülayimlik və rahatlıq hiss olunurdu və o, bunu bilirdi.

Yox, heç də hər şey onun düşündüyü kimi getmirdi. Marsel onu özü ilə bu səfərə götürməyi qərara alanda, ilk əvvəl etiraz etmişdi. Əri məlum səyahəti beynində lap çoxdan çək-çevir edirdi, deyəsən, düz müharibə qurtarandan, nə vaxt ki, işlər yenidən öz axanna düşmüşdü. Hüquq fakültəsini tullayandan sonra valideynlərindən miras qalmış xudmani parça dükanırı işlədən Marsel onlara babat güzəran qura bilmişdi. Cavanlıqda sahildə xoşbəxt olmaq elə asan idi ki. Amma əri heç bir fiziki səyi xoşlamırdı və tezliklə onu çimərliyə aparmamağa başladı. Onlarm balaca maşırı şəhəri yalnız bazar gəzintisi naminə tərk edirdi. Marsel bütün qalan vaxtım yarıyerli, yarıyə- hudi məhəlləsinin tağlanrun kölgəsində daldalanmış dükamnda, rəngbərəng parçaların arasmda keçirməyə üstünlük verirdi. Onlar dükanm üstündə, ərəb divar kağızı və Barbes üslubunda mebellə bəzənmiş üçotaqlı mənzildə yaşayırdılar. Övladları yoxu idi. Beləcə, illər bir-birini əvəzləyirdi - yarıyacan örtülü pərdələrin ala-toramnda. Yay, çimərlik, gəzintilər, hətta səma belə çox uzaqda qalmışdı. Deyəsən, Mar- şəh öz ticarətindən savayı heç nə maraqlandırmırdı.

Qadın tezliklə ərinin yeganə ehtirasının pul olduğunu anlamağa başladı və bu onun o qədər də ürəyincə deyildi, hərçənd fərqinə elə də varmırdı. Axı bu səfanın dadma o da baxırdı. Əri xəsis deyildi, əksinə, söhbət qadınından gedəndə, yetərincə əliaçıq idi. "Nə vaxtsa başıma bir şey gəlsə, heç nədən korluq çəkməyəcəksən". Həqiqətən də, ehtiyac qapını döyəndə, təminatı olmalı idi. Yaxşı, bəs, ən zəruri ehtiyaclardan savayı, yerdə qalan şeylər necə olsun... O boşluqları necə doldursun? Qadının zaman-zaman mübhəm şəkildə hiss etdikləri bunlardı. İndisə hələlik Marselə idarə işlərində yardımçı olurdu, bəzən onu mağazada əvəzləyirdi. Ən çətini adamın nəfəsini kəsən qızmar yay günləri idi, isti, hətta ən şirin darıxma hissini belə məhv etməyə qadirdi.

Və birdən yaym lap cırhacırında Marsel səfərbər olur, sonra yararsız sayılır, parça qıtlığı yararar, işlər yolunda getmir, boş və bürkü dolu küçələr can sıxır. Əgər indi nəsə baş versə idi, qadın quru yerdə qalacaqdı. Elə buna görə də bazarda yenidən parçalar peyda olanda, Marsel alverçilərin xidmətlərinə möhtac qalmadan, öz malını ərəb tacirlərinə vasitəçisiz satmaq üçün yuxarı yaylanm kəndlərini və ölkənin cənubunu gəzib-dolanmaq qərarına gəlir. O, arvadını da özü ilə götürmək niyyətinə düşür. Janin yolları bərbad vəziyyətdə, özünün tənəffüslə bağlı problemlərinin olduğunu bilirdi və ərini evdə gözləməyə üstünlük verirdi. Amma Marsel inadkar idi və qadm

sonunda razılaşmaq məcburiyyətində qaldı - rədd cavabı vermək üçün xeyli tər tökməli idi. Budur, indi onlar birgə gedirdilər, amma açığı, hər şey təsəvvüründə canlandırıdığı kimi deyildi.

Qadını isti, milçək dumanı, cirə aragı qoxuyan mehmanxanalar qorxuzurdu. O, adamın iliyinə işləyən bu soyuğu və sərt küləyi, az qala, buz bağlamış sıldırım yaylaları təsəvvürünə belə gətirə bilməzdi. Janin hələ də palma və yumşaq qumu xəyal edirdi. İndi o, səhranın tamam başqa bir anlama gəldiyini, daşdan və yalnız daşdan ibarət olduğunu bilirdi - səmada soyuq toz yığılı, yerdə daşların arasından adda-budda görünən quru otlar.

Avtobus qəfil dayandı. Sürücü öz dilində nəse mızıldadı, qadın ömrü boyu eşitdiyi bu dili anlamırdı. "Nə baş verib?" - Marsel soruşdu. Sürücü bu dəfə fransızdı. Undə böyük ehtimalla qumun karbüratora dolduğunu söylədi və Marsel yenə bu yerləri lənətləməyə başladı. Sürücü ürəkdən qəhqəhə çəkdi və bunun boş şey olduğunu dedi. Karbüratoru təmizləyəcək və onlar yollarına davam edəcəklər. O, qapını açdı və soyuq külək şiddətli qum dumanını anımdaca sərnəşinlərin üzünə çırpdı. Ərəblər əbalarını gözlərinədək qaldırdılar. "Qapını bağla!" - Marsel bağırırdı. Sürücü gülə-gülə kabinəsinə qayıtdı. O, tələsmədən alətlərini götürüb yenidən çıxdı və eləcə də qapını örtmədən hardasa maşının qabağında, toz dumanında gözdən itdi. Marsel dərinədən ah çəkdi.

- Onun ömründə bircə dəfə mühərrik gördüyünə inanan daşa dönsün, - gücü deyinməyə çatdı.

- Rahat burax, - Janin söylədi.

Qadın birdən diksindi. Qum təpəsinin üstündə, avtobusun lap yanında əbaya bürünmüş hərəkətsiz fiqurlar dayanmışdı. Başqlarm altmdan, üzlərini örtən sıx torun arasmdan təkə gözlər görünürdü. Sanki qeybdən peyda olan bu adamlar səyahətçiləri sükut içində süzürdülər.

- Çobanlardı, - Marsel dilləndi.

Avtobusda səssizlik hökm sürürdü. Sərnişinlər başlarını aşağı endirib, ucu-bucağı görünməyən bu yerlərdə var-gücüylə əl-qol açan küləyə sanki qulaq kəsilmişdilər. Janin birdən avtobusda, demək olar ki, yükün olmamasma heyrətləndi. Vağzalda sürücü onların çamadanmı və bir neçə boğcanı avtobusun yuxarısma yükləmişdi. Avtobusun içində və yan tor zənbillərdə kiçik yastı səbətlər və düyünlü əl ağacları vardı. Göründüyü kimi, bu cənublular yüksüz səyahət edirdilər.

Nəhayət, sürücü qayıtdı, üzündə zərrə qədər də olsun yorğunluq işarəsi yoxuydu, elə bil bayaqdan toz-torpağm içində əlləşib-vuruşan bu deyildi. Üzünü örtüyü torun altmdan gülən gözləri parıldayırdı. O, avtobusun yola hazır olduğunu elan eləyib qapını çırpdı. Küləyin səsi kəsildi və qumun pəncərəni döyəcləməsi aydın eşidilməyə başladı. İşə düşməyə çalışan mühərrik boğuq səs çıxardı və var-gücüylə

pedalı basan sürücüyə, nəhayət, tabe oldu. Avtobus möhkəm gurultu salıb yerindən tərpəndi. Cındırlarından cin ürkən və eləcə də yerlərindən tərpənməyən çobanların arasından kiminsə əli yuxarı qalxdı və hardasa dumanın içində yoxa çıxdı. Maşının tərpənməyi ilə tullanıb-düşməyi bir oldu - bundan sonrakı yol daha bərbad vəziyyətdə idi. Ərəblər avtobusun hərəkətinə ahəngdar yırğalamrdılar. Janin təzəcə mürgüləməyə başlayırdı ki, birdən qarşımda - da içində palma şirəsindən pastilal (1 qəndlə meyvə horrasmdan hazırlanmış şirniyyat) olan qutu peyda oldu. Əsgər-çaqqaq ona gülümsəyirdi. Qadm tərəddüdlə bir dənə pastila götürüb təşəkkür elədi. Çaqqal qutunu cibinə soxdu, üzündəki təbəssüm də harasa yoxa çıxdı, sanki onu uddu. İndi o, qarşıma - yola baxırdı. Qadm Marselə tərəf çevrildi. Lakin təkcə ərinin yoğun boynunu gördü. Kişi yavaş-yavaş yatan qum təpəsinin üzərində sıxlaşan dumana tamaşa edirdi.

Onlar arıq neçə saatdı ki, yol gedirdilər və sənişinlər yorğunluqdan bir az da səssizləşmişdilər. Birdən bayırdan qışqırıq səsləri eşidildi. Əllərini birbirinə çırpın və dövrə vuran əbəli uşaqlar hoppa-hoppa avtobusun ardmca qaçırdılar. Maşın indi alçaq evləri olan uzun küçə ilə şütüyürdü; onlar yaşıllığa daxil olmuşdular. Külək əvvəlki sürətiylə əsirdi, lakin divarlar qumu tutub saxlayırdı, bu səbəbdən hava daha aydın idi. Əyləncə qəfil sınıldı,

avtobus gil tağları və çirkli pəncərələri olan mehmanxananın qarşısında dayandı. Həyat səs-küylü və qələbəlik idi. Avtobusdan düşən Janin gözlərinin alacalandığını hiss elədi. Qadın evlərin damlanmın üzərində sarı rəngdə zərif minarə gördü. Sol tərəfdə yaşıllığın ilk palma ağacları göz oxşayırdı və Janin onlara tərəf getmək istədi. Amma günorta olsa da, soyuq iliyə işləyirdi. Qadın ərinə tərəf çevrildi, lakin ona tərəf addımlayan əsgəri gördü. O, çaqqalm gülümsəyəcəyini, ya da ayrılarkən əl sallayacağım gözlədi. Gözlədiyinin əksinə olaraq, əsgər düz keçdi və arxaya baxmadan gözdən itdi. Marsel avtobusun üstünə pərçimlənmiş parça dolu çamadanın yerə düşürülməsini gözləyirdi. Amma bu o qədər də asan deyildi: yükün təhvil verilməsi ilə elə həmin sürücü məşğul olurdu. O, artıq yuxarı dırmaşmışdı və indi qamətini dikəldərək, avtobusu əhatələyən bir yığm əbəli ərəblə lağlağı edirdi. Bir dəri, bir sümükdən ibarət qara adamların çığırtılarmdan qulağı batmış Janin birdən lap əldən düşdüyünü hiss elədi.

- Mən gedim, - səbirsizcəsinə sürücünü tələsdirən Marselə müraciətlə dedi.

Qadın mehmanxanaya daxil oldu. Qaradınməz, a- hz milliyyətçə fransız olan mehmanxana sahibi onun pişvazma çıxdı. Kişi Janini ikinci mərtəbəyədək müşayiət elədi, onlar küçənin üzərindən sallanan şüşəbəndi ötürüb keçdilər və içində ancaq dəmir çarpayı, ağ emal boyayla rənglənmiş stul və pərdəsiz asılqan

olan otağa çatdılar; hörmə qamış pərdə yuyunmaq üçün nəzərdə tutulmuş, üzərini nazik qum qatı basmış ləyəni ayırırdı. Mehmanxana sahibi ardmca qapını örtən kimi Janin əhənglə ağardılmış çılpaq divarlardan necə soyuq gəldiyini hiss elədi. O, özünə yer tapmaqda çətinlik çəkir, çantasını hara qoyacağını bilmirdi. Uzanmağmm, ya ayaq üstə dayanmağının heç bir fərqi yox idi, hər iki halda soyuqdan əsməyə məcbur idi. Çantasını əlindən yerə qoymayan qadın ayaq üstə dayanmağa davam elədi, gözləri düz tavanın yanmda sanki bir oyuq kimi açılmış pəncərədən səmaya dikildi. Qadm nə gözlədiyinin belə fərqinə varmırdı. O, sadəcə, iliyinə işləyən tənəhahğını, soyuğu və köksündə qıvrılan ağrını hiss edirdi. O, sanki ayıqlıqda şirin xəyala dalmışdı və şəhərin səs-küyünü, Marselin küçədən gələn gurultulu səsini, demək olar ki, eşitmirdi, əvəzində oyuqdan sızan qəribə bir sədaya qulaq kəsilmişdi: bu, küləyin yırğaladığı pal- malarm xışıltısıydı, ya da ona elə gəlirdi. Sonra külək sanki gücləndi və suyun zəif şırıltısı dalğalarm fitiylə əvəzləndi. Qadın divarların arxasında coşan dənizi xəyal etdi, qədd-qamətli və əyilgən, bütöv bir palma dənizi. Heç nə onun gözlədiyi kimi deyildi, amma bu görünməz dalğalar qadırun yorğun baxışlarına tərəvət gətirdi. Janin qollarını sallayıb dayanmışdı - biçimsiz, beli azacıq bükülmüş vücut - və soyuğun aramla ağır ayaqlanna işlədiyini hiss eləməirdi. O,

qədd-qamətli və əyilgən palmaları, bir də cavanlığını xəyal edirdi.

Özünü qaydaya salan Janin restorana düşdü. Çılpaq divarlarda zövqsüz bənövşəyi-çəhrayı şirədə itib-batan naqolay dəvələr və palmalar çəkilmişdi. Tağlı pəncərələr işığı içəri xəsisliklə buraxırdılar. Marsel mehmanxana sahibindən tacirlər barədə soruşdu. Sonra onlara ofisiant yaxmiaşdı - gödəkcəsində hərbi orden olan qoca ərəb. Marsel qayğılı şəkildə çörək doğrayırdı. O, Janinə su içməyə imkan vermədi.

- O qaynadılmayıb. Çaxır götür.

Qadm çaxır istəmirdi, içki onu əldən salırdı. Üstəlik, menyuda donuz əti vardı.

Quran onu yeməyə qadağa qoyur. Amma Quran bilmirdi ki, yaxşıca qaynadılmış donuz əti adamı xəstələndirmir. Biz onu bişirməyi bacarıırıq. Buna şübhənz belə olmasın.

Janin heç bir şey haqda düşünmürdü, ya da bəlkə, beynində aşpazların peyğəmbərlər üzərində qələbəsi qənaəti fırlanırdı. Lakin tələsmək lazım idi. Sabah səhər onlar bir az da cənuba yollanasıydılar: nahardan sonra bütün əsas tacirlərin yanında olmalıydılar. Marsel qoca ərəbdən qəhvəni tez gətirməsini rica elədi. Qarşısındakı gülümsəmədən, sadəcə, başını tərpətdi və xırda addımlarla uzaqlaşdı.

- Asta get, usta get, - Marsel qımıışdı.

Nəhayət, qəhvəni gətirdilər. Onlar tələm-tələsik qəhvəni içib, tozlu-küləkli küçəyə çıxdılar. Marsel

çamadanı daşımağa kömək etməsi üçün cavan ərəbi səslədi və onunla sövdələşməyə başladı. Əri bir dəfə Janinə bu sövdələşmənin məğzini dumanlı şəkildə anladaraq söyləmişdi ki, ərəblər sonda dördə birini ala bilmələri üçün həmişə lazım olandan ikiqat artıq istəyirlər. Qadın bihəvə idi və sakitcə kişilərin ardınca gedirdi. Onun əynində qəhvə palto və yun kostyum vardı, artıq çəkisi də bir tərəfdən narahatlıq yaradırdı. Üstəlik, yaxşı qaynadılsa belə, donuz ətə və çaxır əzginliyi bir az da artırırdı.

Onlar tozlu ağacları ilə yadda qalan küçədən ötüb keçdilər. Qarşılana çıxan ərəblər kənara çəkilirdilər, lakin görmədiklərindən əbələrin əhəmiyyətini yığışdırırdılar. Hətta arım-cmdırda belə öz qürurlu ləyaqətlərini qoruyub saxlayırdılar, qadın öz şəhərində belə ərəblərə rast gəlməmişdi. Janin qələbəlikdə ona yol açan çamadanı geridə qalmasına çağırdı. Onlar san torpaq təpəsindəki keçiddən keçib, eyni tozlu ağaclarla dövrələnmiş və tağılı dükənləri olan meydançaya çıxdılar. Yolçular formasına görə mərməri xatırladan mavi rəngli tikilinin qarşısında dayandılar. Qadın içəridə, işığı təkcə giriş qapısından buraxan yeganə otaqda bığları ağarmış qoca ərəb gördü. O, cilalanmış taxta məcməyinin üzərindəki üç rəngbərəng stəkana çay süzürdü. Ər-arvad artıq kəndə, hələ əlaqədarlıq dükəni nəzərdən keçirməyə macal tapmamış nəqli çay təvəzülü qoxusunu burunlarına çəkirlər. Ağır qalayk çaydanlar,

fincanlar və məcməyilərin açıqca althqlanyla növbələşdiyi hörüklə bəzənmiş qapıdan içəri keçən Marsel düz piştaxtayla üz-üzə qaldı. Janin girişdə gözlədi. Qadm işığın qarşısını almamaq üçün azacıq kənara çəkildi. Və elə bu zaman alaqaranlıqda, qoca ticarətçinin arxasında iki ərəb gördü, bu adamlar dükanın içəri hissəsində üst-üstə qalaqlanmış, ağzınacan tıxanmış kişələrin üstündə oturub, üzlərində təbəssüm Marsellə ona baxırdılar. Divarlardan qırmızı və qara xalçalar, naxışlı örpəklər asılmışdı, döşəməyə kişələr və ətirli kürəcikləri olan balaca yeşiklərlə doldurulmuşdu. Piştaxtada parıltılı mis gözləri olan tərəzinin və bölgüləri pozulmuş metrin yanında qalın göy kağıza bükülmüş kəllə qəndlər vardı; onlardan birinin yuxarı hissəsi smdırılmışdı. Qoca tacir çaydanı piştaxtaya qoyub salamlaşanda, əvvəlcə çayın ətrindən o qədər də bilinməyən yun və ədviyyat qoxusu indi kəskin hiss olundu.

Marsel tez-tez, özü də aşağı səslə danışdı, adətən, bu intonasiya işgüzar söhbətlərdə qabardı- lardı. Sonra çamadanını açıb, parçaları və yaylıqları göstərdi, qoca tacirin rahat nəzərdən keçirə bilməsi üçün tərəzi ilə metrəni bir kənara çəkib, mahnı piştaxtaya düzdü. Əsəblərini cilovlaya bilməyən Marsel ucadan danışır, yerli-yersiz gülürdü; belə vəziyyətdə kişilərin xoşuna gəlməyə çalışan, ancaq özündən əmin olmayan qadınları xatırladırdı. O, əl-qol ata-ata sövdələşmə təəssüratı yaradırdı. Qoca başını buladı,

üzərində çay fincanları olan məcməyini arxada oturan ərəblərə ötürdü və deyəsən, Marseli əməlli-başlı karıxdıran bir neçə kəlmə söylədi. O, parçalarını yı-ğışdırıb, əli ilə qupquru alnını sildi. Çəlimsiz hambalı çağırdı və onlar digər tağm altma keçdilər. Növbəti dükan sahibi əvvəlcə eyni əzmkar görünüş alsa da, burada həmçinin bəxtlərinin gətirdiyini söyləmək olmazdı.

- Bunlar da özlərini adam bilirlər, - Marsel deyindi, - amma nə edək, alver etmək məcburiyyətindəyik! Hamının vəziyyəti ağırdı.

Janin dinməz-söyləməz ərinin ardmca gedirdi. Külək, demək olar ki, dayanmışdı. Göy üzə ara-sıra açılmışdı. Soyuq panlılıq işıq bulud topasını yarmağa müvəffəq olmuşdu. Onlar meydançıqı tərk edib, torpaq divarlar boyu uzanan balaca küçələrlə getdilər. Məhəllədən ocaqda yanan qabığın tüstüsünə, toz, daş və qoyun iynə qarışmış qəhvə ətri gəlirdi. Düz divarda tikilmiş dükanlar bir-birinə çox yaxın idilər; Janin ayaqlarından daş sallandığını hiss edirdi. Əvəzində Marsel az-maz sakitləşmişdi, o, bəzi-para şeylər sata bilmişdi, əhvalı getdikcə yüksəlirdi, Janini "balacam" adlandırır, qadın səfərlərinin boşuna getmədiyini üçün sevinməyə çağırırdı.

- Haqlısan, - Janin söylədi, - ən yaxşısı, elə onla- rın özləri ilə birbaşa sövdələşməkdir.

Mərkəzə başqa küçə ilə qayıtdılar. Gün qüruba enirdi, göyün üzə, demək olar ki, açılmışdı. Onlar

meydançada ayaq saxladılar. Əllərini bir-birinə sürtən Marsel riqqətlə çamadanına baxırdı.

- Bir ora bax, - Janin dilləndi.

Əynində mavi əba, ayaqlarında sarı yumşaq uzun-boğaz çəkmə və əllərində əlcək olan hündür, arıq və qıvraq bir ərəb günəşdən qaralmış, sivri burunlu başını qürurla dikəldərək meydançarun o başmdan onlara tərəf addımlayırdı. Bircə sarıqlı fəsi onu Jani- nin fəxr elədiyi müstəmləkə idarəsinin fransız zabitlərindən fərqləndirirdi. Rəvan addımlarla yaxınlaşan ərəb sanki onlara deyil, başlarınm üzərindən harasa yuxarılara baxırdı.

- Buna bir bax, - Marsel çiyinlərini çəkdi, - deyəsən, özünü general sayır.

Bəli, burada hər kəs nümayişkaranə qürurlu görünməyə çalışırdı, amma bu, həqiqətən də, həddini aşmışdı. O, elə bil düz çamadanın üstünə gəlirdi. Aralarında lap cüzi məsafə qalanda və ərəb sanki üzərlərinə irəliləyəndə Marsel cəld çamadanınm qulpundan yapışib kənara çəkdi. Sanki bütün bunları sezməyən ərəb düz yanlarından keçib, elə eyni rəvan addımlarla torpaq təpəsinə tərəf yönəltdi. Janin ərinin üzünə baxdı, Marsel ona çox tanış olan qayğılı görünüş almışdı.

- Elə bilirlər, indi ixtiyar onlarmdı, - bircə bunu söylədi.

Janin cavab vermədi. Bu ərəbin mənasız özündənrazılığı onu iyrendirirdi və qadm birdən özünü

olduqca bədbəxt hiss elədi. Buradan çıxıb getmək istədi, elə hey xudmani mənzilini ürəyindən keçirdi. Mehmanxanaya, o soyuq otağa qayıtmaq fikri onu üşəndirdi. Birdən mehmanxana sahibinin qalaçanın meydançasma çıxmasını məsləhət gördüyünü xatırladı; səhra ordan yaxşı görünürdü. Düşüncələrini Marsellə paylaşdı, çamadanı mehmanxanada qoya biləcəklərini söylədi. Amma əri yorulmuşdu, nahardan əwəl azacıq yatmaq istəyirdi.

- Nolar, gedək də, - Janin söylədi.

Marsel arvadma nəzər salıb, o dəqiqə yumşaldı.

- Yaxşı-yaxşı, əzizim, - söylədi.

Qadm ərini mehmanxananın qarşısında gözləyirdi. Küçədə ağ geyimli ərəblər qaynaşırdı, onlar get-gedə çoxalırdılar. Burada yeganə qadm olan Janin, yəqin, ömründə bu qədər kişini bir arada görməmişdi. Hərçənd heç kəs ona məhəl qoymurdu. Bəziləri özlərini görməməzliyə vurmuşdular, sanki qadını görmürdülər, onlarm anq, qara sifətləri qadma eyni cür gəUrdi: avtobusdakı fransız əsgərinin, əlcəkli ərəbin də üzü eynilə hiyləgər və təkəbbürlü idi. Onlar müəmmalı sifətlərini yadelli qadma yönəltsələr də, özlərini görməməzliyə vurub dinməz-söyləməz yarımdan ötüb keçirdilər, Janininə şişmiş ayaqları sızıldayırdı. Onun naxoşluğuyla bərabər, buralardan uzaqlaşmaq istəyi də dayanmadan artırdı. "Bura niyə gəldim ki?" Amma elə bu zaman Marsel mehmanxanadan çıxdı. Onlar qalaçanın pilləkənləri ilə

qalxanda artıq saat beşiydi. Külək tamam sakitləşmişdi. Solğun mavi göy üzündə indi bir dənə də olsun bulud parçası yoxu idi. Əvəzində soyuq daha da kəskinləşmişdi və yanaqları arabir sancırdı. Pillələrin yarısında onlar divara yayxanmış bir qoca ərəb gördülər. O, bələdçi lazım olub-olmadığını soruşdu, amma heç yerindən qımıldanmadı, sanki rədd cavabını alacağım öncədən bilirdi. Palçıqdan tikilmiş pillələr çoxsaylı meydançalara baxmayaraq, uzun və dik idi. Onlar yuxarı qalxdıqca qarşılarında daha geniş mənzərə açılırdı, yaşıllıqdan gələn səslər daha aydın və təmiz çalar alırdı. Günəşlə dolmuş hava sanki onların soxulmasından narahat olubmuş kimi, ətraflarında titrəyirdi, elə bil onların hər bir addımı işığın aynah səthində əks olunaraq səs dalğası yaradır, bu dalğasa öz növbəsində ətrafa enli dairələr yayırdı. Onlar meydançaya çatanda, qarşılarında palma meşəliyi, onun arxasındasa ucsuz-bucaqsız mənzərə açıldı. Janin göy üzünün bircə qulaqbatırıcı və qısa notla cingildədiyini və əks-sədasının başının üzərindəki fəzanı bütünlüklə doldurduğunu xəyal elədi. Lakin qəfildən hər şey susdu və sükutuna bürünmüş Janin ucu-bucağı görünməyən genişliklə üzə-üzə qaldı.

Qadının baxışları heç bir maneə ilə rastlaşmadan, şərqlə qərbi birləşdirən qüsursuz hamar qövsün üzərində aramla sürüşdü. Aşağıda, çıxıntılı yamacda ərəb şəhərciyi görünürdü, mavi və ağ divarlarda

qurumaq üçün asılmış istiot salxımları al qırmızı ləkə
şəklini almışdı. İns-cins görünmürdü, amma həyətlərdən qovrulmuş qəhvənin ətirli tüstüsü ilə bahəm gülüş səsləri və hansısa anlaşılmaz xışıti səsi gəlirdi. Bir qədər uzaqda gil divarlarla qeyri-bərabər kvadratlarla bölünmüş palma meşəliyi qalaçanm meydançasma çatmayan küləyin ani şiddətindən yırğalanırdı. Ondən o yanda sarı-bozumtul daş səltənəti başlayırdı və düz üfüqəcən həyata işarə edəcək heç bir şey gözə çarpmırdı. Bircə vahədən azacıq aralıda, palma meşəliyinin qərb tərəfindən keçən kiçik çaym sahilində iri qara çadırlar görünürdü. Ətrafmdasa ləng dəvə sürüsü. Buradan onlar əyri-üyrü, mənasına varılması heç cür mümkün olmayan hansısa müəmmalı dildə yazılmış yazıya bənzəyirdilər. Səhranm üzərində elə bu açıqlıq kimi nəhayətsiz səssizlik hökm sürürdü.

Bütün ağırlığıyla məhəccərə dayaqlanmış Janin sanki heykələ dönmüşdü, o, qarşısında açılan mənzərədən heç cür doymurdu. Yanmda dayanmış Marsel narahat şəkildə ayağmm birini götürüb, o birini qoyurdu. O üşüyürdü və aşağı düşmək istəyirdi. Axı burada baxası nə vardı ki?! Qadm baxışlarını üfüqdən ayıra bilmirdi. Birdən Janinə elə gəldi ki, hardasa lap uzaqda, cənubda, yerlə göyün qovuşduğu yerdə əmələ gələn o təmiz xətdə onu həyatındakı boşluğu dolduracaq nəşə gözləyir, bu günəcən ağlınm ucundan belə keçirmədiyi bir şey. Axşam yaxınlaşırdı,

hava azacıq qaralmışdı və şəffaflığını itirərək ətrafa yayılırdı. Və sırf təsadüfən bura düşən qadın həmin an illərdi ürəyini sıxan o tarım çəkilməmiş üzüntü və vərdiş düynününün yavaş-yavaş açıldığını hiss elədi. O, köçəri düşərgəsinə baxdı. Orda yaşayan adamları seçə bilmədi, çadırdan heç kəs çıxmadı, o isə indiyə- cən mövcudluqlarına belə əhəmiyyət vermədiyi bu kəslər barədə düşündü. Başər övladından ayrı düşmüş, ucu-bucağı görünməyən torpaqlarda köç edən bir yığm evsiz-eşiksiz insanın qarşısında açılmış bu genişlik olsa-olsa səhrarın başgicəlləndirici uzaqlığının kiçik bir hissəsi idi və yalnız hardasa orda, cənubda, buradan minlərlə kilometr uzaqda, nəhayət, çay və onun həyatverici rütubəti ilə bəslənən meşə qumsallığının qarşısını kəsir. Bu onlarla insan yığmı qədim zamanlardan nəhəng bir məmləkətin quru, istidən çat-çat olmuş torpağında dinclik bilmədən yol gedir - heç nəyə sahiblənməyən, heç kəsə xidmət etməyən səfillər, yoxsa hansısa əcaib səltənətin azad hökmranları... Janin düşüncələrinin içini niyə bu cür şirin və dərin kədərə bürüdüyünü, göz qapaqlarını qeyri-ixtiyari örtüdüyünü bilmirdi. Ağah olan bircə şeydi - bu səltənət ona əsrlərdən bəri vəd olunub, hərçənd ora heç vaxt ona məxsus olmayacaq, bundan sonra bir də heç vaxt, bəlkə, təkcə tutub saxlaya bilmədiyi bu andan savayı. O anda ki ərəb şəhərciyindən gələn səslər birdən-birə kəsilmişdi və Janinin baxışları üzərində aydınlıq dalğalan donub qalmış

səmaya zillənmişdi. Məhz həmin an ona elə gəldi ki, zaman öz qaçaqaçını dayandırıb və bu andan etibarən daha heç kəs nə qocalacaq, nə də öləcək. Bütün yer üzündə sanki həyat dayanmışdı, canlı olan yalnız onun ürəyi idi. Orda kimsə ağrı qarışıq heyranlıqdan çırpınır və ağlayırdı. Lakin günəş yerindən tərpəndi, onun aydın və soyuq dairəsi tədricən torpağa sarı endi, göy üzünün qərb tərəfi yüngülcə çəhrayı rəngə boyandı, şərqdəsə bütün bu genişliyini ağzına almağa hazır boz bir dalğa qabardı. Hardasa it zingildədi və onun uzaqdan gələn ularhsı soyuq havada yayıldı. Janin yalruz indi dişinin dişinə dəyməsinə vardı.

- Soyuqdan gəbərmək olar, - Marsel deyindi, - bura gəlmək səfehlikdi. Qayıdaq.

Və o, kobud şəkildə arvadının qolundan tutdu. Qadın çarəsiz məhəccərdən ayrılıb, ərinin arxasına getdi. Pilləkənlərdə dayanan ərəb qımıldanmadan onların şəhərə sarı düşmələrinə tamaşa edədi.

Qəfil yorğunluqdan belə əyilən və sanki daş salınmış ayaqlarını güclə sürüyən qadın heç kəsə fikir vermədən gedirdi. Az əvvəlki həyəcanından əsər-əlamət qalmamışdı. İndi özünə həddən ziyadə iri və yöndəmsiz, təzəcə qədəm qoyduğu dünyayasa həddən artıq ağır görünürdü. O torpaqdasə təkcə uşaq, cavan qızçıqaz, qıvrıq kişi və xəlvətcə yaxınlaşan çaqqal səssizcə addımlaya bilərdi. Bəs, burada nə etsin? Özünü yatağa çatdırıb yuxuya getsin, sürünə-sürünə ölümünə gedib çıxsın... O, elə gerçəkdən də

restorana ayaqlarını sürüyə-sürüyə gəlib çatdı. Qəfil səssizləşən əri bircə yorğunluğundan şikayətlənmək üçün sükutu ara-sıra pozurdu, qadinsa soyuqladığını hiss edirdi və xəstəliyinə həvəssiz müqavimət göstərirdi. Ayaqlarım sürüyə-sürüyə yatağa çatdı. Marsel həmçinin uzandı və heç nə soruşmadan amndaca işığı söndürdü. Otaq buz kimi idi. Janin soyuğun cam- na necə işlədiyini, eyni zamanda qızdırmasının qalxdığını hiss edirdi. Qadın boğulurdu. Damarlarından axan qan isitmirdi, köksündə də qorxuya bənzər bir şey böyüyürdü. O, böyrü üstə çevrildi, köhnə dəmir çarpayı ağırlığma tab gətirməyib cırıldadı. Yox, o, xəstələnmək istəmir. Əri artıq yuxuya getmişdi, onun da yatması lazımı idi. Bəli, yatmaq, yatmaq. Bacam xatırladan pəncərədən şəhərin boğuq səsi sızıb gəlirdi. Mavritan qəhvəxanalarında köhnə qrammofonlar tımtımlayırdı, heç yerə tələsməyən kütlənin qarışıq səs-küyü ilə yeyənəş yarıtamş melodiyalar da Janinin qulağına çatırdı. Yatmaq lazımdı. Amma o, öz-özünə qara çadırları sayırdı; yumulu gözlərinin qarşısında tənəblə dövələr otlayırdılar, intəhasız tənhalıq onu öz burulğamına çəkirdi. Niyə, axı niyə bura gəldi? Eləcə də bu suala cavab tapmadan mürgülədi.

Tezliklə oyandı. Ətraf ölü sükuta qərq olmuşdu. Gecənin səssizliyini təkcə şəhərin o başında ulaşan itlər yarırdı. Janin diksindi. O biri böyrü üstə çevrildi, çiyini ərinin çiyinə dəydi və birdən, hələ yarıyuxulu halda ona qısıldı. Qadın sanki yuxunun səthində

dolaşır, heç cür dərinliyinə baş vurmurdu. O, yanındakı bu çiyindən xilaskar lövbərdən yapışıbmış kimi, düşünmədən, tamahkarcasına, ümid dolu yapışmışdı. Qadm nəsə deyirdi, amma dodaqlarının arasından birçə səs belə çıxmadı. Qadm danışdı, amma nə dediyinə özü belə varmırdı. O, sadəcə, Marseldən gələn istiliyi hiss edirdi. Və beləcə iyirmi il onun istiliyi ilə qızımış - hər gecə, hər yerdə, hətta xəstə olanda belə, hətta səfərdə, lap elə indi olduğu kimi... Əslində, evdə təkbaşına nə edəcəkdi ki? Övladları yoxdur! Bəlkə, çatışmayan elə bu idi! O bilmirdi. O, sadəcə, Marselin ardmca gəlmişdi, gerçəklik bu idi, heç olmasa, kiməsə lazun olmasmdan məmnun idi. Ərinin ona verdiyi yeganə sevinc bu idi - özünün zəruriliyini dərk etmək. Çətin ki, əri onu sevirdi. Sevginin, - hətta bu, bir üzü sevgi, bir üzü nifrət sayılsa belə, - bu cür qaşqabaqlı görünüşü ola bilməz. Bəs, sevginin üzü necə olur? Onlar bir-birini gecə, qaranlıqda, əlləyə-əlləyə sevirdilər. Gecədən savayı, günün günortaçağı qışqırmaq cəsarətinə malik sevgi varını? O, bunu bilmirdi. Tək bir gerçəklik var idi - qadm Marselə lazım idi və o, özü bu həqiqətdən ikiəlli yapışmışdı, bu gerçəkliklə gecə-gündüz yaşayırdı, xüsusilə də gecə, hər gecə. Axı məhz gecələr ərinin tənhalıqdan qaçdığını, qocalıq və ölümdən qorxduğunu hiss edirdi. Və həmin an Marselin sifətində peyda olan o inadkar ifadə ilə bəzən başqa kişilərdə də rastlaşırdı - öz qorxularını ağlın pərdəsi

altında gizlədən bu divanələri birləşdirən o məqam. Bax, o məqamda hətta şəhvətləri belə olmadan qız-ğınlıqla qadınm qoynuna atılırlar, təki onun ağuşunda dəlicəsinə qorxduqları o tənhalıq və qaranlıqdan qurtula bilsinlər.

Marsel azacıq tərpəndi, sanki ondan aralanmaq istədi, onlar çoxdan ayrılmalı və yataqlarını ömürlərinin sonunacan tənhalıqla paylaşmalıydılar. Amma məgər kimsə ömrü boyu tək yata bilərmə? Buna yalnız bəziləri qadirdi, o kəslər ki, məsləkləri, ya fəlakətləri üzündən insanlardan ayrı düşüblər, o kəslər ki, hər gecə yatağa ölümle birgə girirlər. Marselsə heç vaxt bacarmazdı, onun dərddən qorxan zəif və aciz uşaq olması heç vaxt şübhəyə yer qoymayıb. Bəli, Ja- ninin uşağı. O, ərinə çox lazımı idi, bax, elə bu an da yavaşca inildədi. Qadm ərinə bərk-bərk qısıldı, əlini onun sinəsinə qoydu. O, ürəyində Marseli nə vaxtsa sevgi dəqiqələrində çağırdığı oxşayıcı, məhrəm adla səslədi, onlar indinin özündə də bu adı hərdənbir pıçıldayırdılar, amma qeyri-iradi, söylədiklərinin fərqi nə varmadan.

Qadm ərini bütün qəlbi ilə çağırırdı. Axı onun da Marselə ehtiyacı vardı, onun gücünə, hətta xırda qəribəliklərinə, axı o da ölümdən qorxurdu. "Bu qorxunun öhdəsindən gələ bilsəm, xoşbəxt olaram..." Elə həmin an dastanlara belə sığa bilməyəcək qəm dəryasma batdı. Marseldən kənarlaşdı. Yox, heç vaxt bu qorxunun öhdəsindən gələ bilməyəcək və xoşbəxt

olmayacaq, eləcə də bu izzirabı aşmadan öləcək. Ürəyi sızlayırdı, boğulur və çırpınır, düz iyirmi il daşıdığı bu ağır yükü çiyinlərindən atmaq istəyirdi, indi artıq bunu başa düşmüşdü. Azad olmaq, nəyin bahasına olursa olsun azad olmaq, qoy hətta Marsel və başqaları heç vaxt azadlıq nədir bilməsinlər! Yuxudan tam ayılan qadın yatağmda dik oturdu, sanki indicə səslənəcək haraya qulaq kəsildi. Lakin uzaq zülmətlərdən tək cə yorulmadan ulaşan itlərin boğuq səsləri gəldi. Janin sanki suyun yüngülcə şırıltısını xəyal elədi - bu, küləyin əsdirdiyi palma ağaclarıydı. O, səhrayla zülmətin hərəkətsiz səma altında qovuşduğu cənubdan uçub gəlmişdi, o yerlərdən ki, orda heç kəs qocalmır və ölmürdü. Sonra ruzigann pıçılıtsı kəsildi, sanki çay qurudu. Janin istədiyi vaxt azaldıb-artıra biləcəyi bu lal sədadın savayı nəsə eşidib-eşitmədiyini bilmirdi, bir cə bildiyi əgər beynində fırlanan bu suala anındaca cavab verməsə, bir daha onun mahiyyətinə varmayacaqdı. Bəli, anmda bundan əmin idi.

Janin ehmalca ayağa qalxdı və elə bu vəziyyətdə- cə donub qaldı, gərgin halda ərinin nəfəs almağma qulaq asdı. Marsel yatırdı. Pusquda duran soyuq, isti yatağını tərək eləmiş qadını bir anda cənginə aldı. O, pərdədən sızan küçə fənərlərinin zəif işığmda əlləyə-əlləyə paltarlarını tapır və asta-asta geyinirdi. Nəhayət, çəkmələrini əlinə alıb, pəncələrinin ucunda qapınm ağzma yaxınlaşdı. Dəstək cırıldadı və Janin

quruyub qaldı. Ürəyi şiddətlə döyünürdü. Ətrafa qulaq kəsildi və sükutun pozulmadığından əmin olub sakitləşdi, yenidən dəstəkdən yapışdı. İlahi, elə bil heç burulmayacaqdı. Nəhayət, qapı açıldı və o, dəhlizə çıxıb, qapım ehmalca örtüdü. Yanağım qapıya dirəyib bir az gözlədi. Marselin rəvan tənəffüsünü eşitdi. Geriyə çevrilib şüşəbənd boyu qaçanda, gecənin buz kimi nəfəsini üzündə hiss elədi. Mehmanxananın qapısı bağlı idi. Rəzə ilə əlləşərkən pilləkənlərdə keşikçi göründü, ona ərəbcə nəsə dedi.

- İndi qayıdacam, - Janinin cavab verməsi ilə gecənin qoynuna atılması bir oldu.

Evlərin və palmalarm üzərində ulduzlardan çələng hörülmüşdü. Qadm ins-cins gözə dəyməyən prospektlə qalaçaya doğru qaçırdı. İndi günəşin müqavimətindən azad olan soyuq zülmət gecəyə hökmranlıq edirdi; şaxtalı hava ciyərlərini kəsirdi. Qadm qaranlıqda, demək olar ki, kor-koranə qaçırdı. Hərçənd yuxanda, prospektin sonunda qəribə işartılar peyda olub, dövrə vura-vura ona tərəf düşməyə başladı. Janin zəif cırıltı səsi sezib ayaq saxladı. Hər ötən dəqiqədə daha da çoxalan işartmm arxasmdan alttlarmda arabir nazik velosiped milləri panldayan iri əbalan görə bildi. Bu əbalar, az qala, tapdalanmaq təhlükəsi ilə üzləşləsə də, qadm düz yamndan ötüb keçdi, üç qırmızı işartımm zülmətdə sayrışma- gıyla yoxa çıxmağı bir oldu. Janin yenidən qalaçaya tərəf qaçmağa başladı. Buz kimi hava nəfəsini elə

kəsirdi ki, pillələrin yarısında dincini almağa qərar verdi. Lakin son dəqiqədə hansısa fəvqəladə qüvvə onu meydançaya atıb məhəccərə sıxdı. Qadm tövşüyürdü, gözləri alacalanmışdı. Yüyürməsi onu isitməmişdi, bədəni tir-tir əsirdi. Lakin qurtum-qurtum udduğu soyuq hava damarlarında bərabər paylanaraq, tədricən əsməcəyə üstün gələn zəif istilik yaradırdı. Nəhayət, gözlərinin qarşısında gecənin mənzərəsi canlandı.

Nə bir səs, nə də əsmə; Janini əhatələyən tənhalıq və səssizliyi hərdənbir soyuqdan quma çevrilən daşların çartıltısı pozurdu. Birdən ona elə gəldi ki, sanki hansısa ağır qasırgaya tuş gəlmiş göy üzünün başının üzərində ağır-ağır dövrə vurur. Zülmət gecədə minlərlə ulduz sayışırdı və onların parıldamağıyla hiss olunmadan üfəqə sürüşməyi bir olurdu. Janin gözlərini bu sərgərdan işıqlardan çəkə bilmirdi. Qadm onlarla birgə fırlanırdı və bu hərəkətsiz yallı onu öz təbiətinin məhrəm dərinliklərinə daldırırdı, orda indi istəklə soyuq mübarizə aparırdı. Ulduzlar bir-birinin ardınca axır, səhranın daşları arasında sönmürdü və hər dəfə də Janinin vücudu bir az da qaranlığın ağuşuna atılırdı. O, nəfəs alırdı, o, soyuğu, mövcudluğun ağır yükünü, özünün düşüncəsiz və durğun varlığını, həyatın və ölümün yorucu dəhşətini unutmuşdu. Nəhayət, bu qədər illərin quduz qaçdı-qovdusundan - qorxu onu məqsədsiz elə hey irəli qaçırmışdı - ayaq saxlayıb nəfəsini dəre bilərdi.

Deyəsən, nəhayət, köklərinə gedib çıxıb bilmişdi və indi artıq heç titrəməyən bədənində yeni şirələr tökülürdü. Məhəccərə yapışan və göy üzünə can atan Janin titrəyən ürəyinin də sakitləşməsin! gözlədi. Səh-rarun lap kənarma sayrışan sonuncu ulduzlar birdən göy üzündə donub qaldılar. Və həmin an zülmətin bağları ağır-ağır və dözülməz şəfqətlə Janinə sarılıb soyuğu bir kənara tulladı, tədricən vücudunun ən qaranlıq dərinliklərindən qalxıb, qarşısıalınmaz axınla qadının dodaqlarından uzun inilti ilə bayıra püskürdü. Bir an sonra göy üzü soyuq torpağa sərilən Janinin üzərində yayxandı.

Qadm pəncələrinin ucunda otağa daxil olarkən Marsel oyanmadı. Hərçənd Janin yatağa uzananda nəşə mızıldandı, sonra birdən dikəldi. Nəşə söylədi, Janin heç nə anlamadı. Marsel ayağa qalxıb işığı yandırdı, qadın üz-gözünü qırışdırdı. Əri səndələyə-səndələyə əlüzyuyana tərəf getdi, içində mineral su olan butulkanı götürüb başma çəkdi. Yarıyuxulu şəkildə yatağa girməyə hazırlaşdı ki, dizlərini çarpayıya dayamış halda donub qaldı, gözlərini döyə-döyə arvadına baxdı. Göz yaşlarını saxlaya bilməyən qadın hönkürtüylə ağlayırdı.

- Naharat olma, əzizim, - Janin söylədi, - keçib gedəcək.

SÜKUT

- i
,.рѣйи
.. . .

Qış çoxdan gəlmişdi, artıq yuxudan ayılmış şəhərin üzərindəki günəş parlaq bir gün vəd edirdi. Dalğaçıranın arxasında dənizin göylüyü səmanın parlaq mavisinə qovuşmuşdu. Lakin İvar bunun fərqiəə varmırdı. O, limanın üzərində hökmranlıq edən bulvar boyu velosiped sürürdü. Xəstə ayağını pedalı əvəzləyən pillədə hərəkətsiz şəkildə saxlamışdı, sağlamını isə var-gücülə işlədərək gecənin rütubətindən hələ də nəm qalan körpünü keçirdi. O, velosipedi başını yuxan qaldırmadan, sükanın üzərinə əyilərək sürür, vərdişinə sadıq qalaraq tramvay relslərindən uzaq durmağa çalışır, - hərçənd bu relslərin üzərindən artıq tramvay keçmirdi - kənara çəkilərək arxadan haqlayan maşınlara yol verir və zaman-zaman irəli sürüşən çantasını dirsəyi ilə kürəyinə tərəf itələyirdi. Yeri gəlmişkən, Femandanın onun çantasına qoyduğu səhər yeməyini xatırlayanda qüssələnirdi. Bu, sevimli ispansayağı qayğanağın, ya da zeytun yağmda qızardılmış bifşteksin əvəzinə iki tikə çörəyin arasında sıxılmış bir tikə pendiri idi.

Emalatxanaya gedən yol ona hələ heç vaxt bu qədər uzun gəlməmişdi. Nə etmək olardı ki, o qocalmışdı. Qırx yaşında süst düşməsən və üzüm tənəyi kimi qırılmadan əylə bilsən belə, əzələlər artıq əvvəlki kimi deyildir. Bəzən idman hesabatlarını oxuyarkən otuz yaşlı idmançıların veteran adlandırıldıqlarını görəndə çiyinlərini çəkirdi. "Əgər o veterandırsa, - Fernandaya söyləyirdi, - onda mənim ayağımın biri o dünyadadı ki". Hərçənd jurnalistin həqiqətdən o qədər də uzaq olmadığını bilirdi. Adam otuzunda artıq gözə çarpmadan qocalığa təslim olur. Qırxında hələ istirahətə getməyin zamanı deyil, amma öncədən bu fikrə az-maz öyrəşməyə başlayırsan. Bəlkə, elə buna görə artıq son zamanlar şəhərin o biri başında yerləşən çəllək emalatxanasına gedərkən heç dənizə baxmırdı. Halbuki iyirmi yaşında gözünü dənizdən ayırmazdı: bu dalğalar ona çimərlikdə həftəsonla- II xoş saatlar vəd edirdi. Topallığma rəğmən, bəlkə də, ona görə üzməyi həmişə sevib. Lakin illər ötmüş, o, Femandayla evlənmiş, oğul sahibi olmuşdu və indi bir qarın çörək üçün şənbə günlərini də çəllək emalatxanasında keçirir, hazarlarsa əlavə iş axtarışına çıxırdı. İndi həmin günlər onun qanı əvvəlki tək qaynamırdı. Dərin və şəffaf su, qaynar günəş, qızlar, bədən ehtirası - oralarda başqa xoşbəxtlik tanımırdılar. Və bu xoşbəxtlik cavanlıqla birgə buxarlanırdı. İvar əvvəlki tək dənizi sevirdi, hərçənd indi bu sevgi günün sonunda buxtada qaralan suya yönəlmişdi.

Günün bu saatında Femandanın məharətlə ütü çəkdiyi təmiz köynəkdə cirə arağından qurtum içə-içə evin artırmasında oturmaq bir başqa ləzzət edirdi. Qüruba enən günəş göy üzünü zərif sarımtıl-qırmızı çalarlara boyayırdı. İvarla söhbət edən qonşular bu mənzərənin şahidi olanda, birdən nəyə görə səslerini alçaldırdılar. İvar həmin dəqiqələrdə heç bilmirdi xoşbəxt olsun, ya ağlasın. İstənilən halda o, qərribə bir rahatlıq içində idi və ona yalnız sakitcə gözləmək qalırdı, hərçənd nəyi gözlədiyini belə bilmirdi.

Əvəzində səhərlər işə gedəndə dənizi seyr etməyi heç xoşlamırdı, axı qarşısındakı hər gün təyin olunmuş vaxtda görüşə getsə də, onlar həmin andan axşamadək ayrı düşmək məcburiyyətində qahrdılar. Bu səhər məyus-məyus başını aşağı salıb gedirdi, ürəyindən elə bil daş sallanmışdı. Ötən axşam iclasdan qayıdıb, işi bərpa elədiklərini söyləmişdi, Femandasa sevinib dillənmişdi: "Axır ki, sahibiniz maaşınızı artırmağa razılaşdı?" Ağsa heç bir artım-filan eləməmişdi/ tətıl nəticəsiz qalmışdı. Onlar mövqelərini düz qura bilməmişdilər, bunu etiraf etmək lazım idi. Bu, ani hiddətdən doğan tətili idi və həmkarlar ittifaqının ona soyuq yanaşması üçün hər cür əsası vardı. Bir də ki, on-on beş fəhlə - bu, nəyə yarayar ki; həmkarlar ittifaqı onların arxasında durmayan digər çəllək emalatxanalarıyla hesablaşırdı. Onlardan da inciməyə dəyməzdi. Maye daşıyan gəmilərin tikintisi və sistemli avtomobil istehsalatının təhlükə

yaratdığı çəllək işi heç də özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamırdı. Gün-gündən daha az çəllək düzəldilirdi və əsas etibarilə əldə olan iri çənələr təmir edilirdi. Ağaların işi yaxşı getmirdi, bu, gün kimi aydın idi, amma onlar, hər halda, öz gəlirlərini qoruyub saxlamaq istəyirdilər; ən asan yolsa qiymətlərin artmasına rəğmən, əməkhaqqım dondurmaq idi. Çəllək istehsalının tənəzzülə uğradığı zaman çəlləkçilər nə etsinlər? Aim tərinlə öyrəndiyin sənəti bundan belə nə ilə əvəzləyəsən? Bu isə ağır peşə idi, onu uzun müddət mənimsəmək lazım gəlmişdi. Əyri dəmir lövhələri uyuşdurmaq, onları odun üzərində bərkitmək və nə rafıya*, nə isfəndən ağacın çubuqlarından istifadə etmədən dəmir halqalarla çəkib bağlamaq hər çəlləkçinin bacardığı iş deyildir. İvar bunu bilir və bacarığından qürur duyurdu. Peşəni dəyişmək elə də çətin iş deyildir, amma bacardığından üz döndərmək, ustalığma xilaf çıxmaq o qədər də asan başa gəlməzdi. Sənətini tətbiq etməyə yer yox idi, bundan sonra hara gedəcəkdi ki, öyrəşmək lazım gəlirdi. Amma öyrəşmək elə də asan başa gəlmirdi. Öyrəşirdinsə, deməli, dilini dinc saxlamalıydım, mübahisəyə girişmemeliydin və hər səhər belini bükə-bükə işə yollanmalı, hər ötən gün yorğunluğunu bir az da artırmalı, həftəsonu isə gün-gündən bahalaşan həyatla heç cür ayaqlaşmayan qəpik-quruşa möhtac olmalıydın.

* isti ölkələrdə bitən palma növü

Və bir gün onlar qəzəbləndilər. Öncə bir-ikisi tərəddüd etdi, amma sahibkarla ilk danışıqlar onları da səbir kasasını daşdırdı. Ağsa saymazayana şəkildə heç bir sövdələşməyə getməyəcəyini və kimə xoş deyilsə, qapını açıq, havanın xoş olduğunu söylədi. Məgər bu adamlıqdandı? "O, özünü nə sayır! - Esposito dilləndi - Yoxsa elə bilir, qorxumuzdan şalvarımızı batıracağıq?" Belə baxanda, sahibkar o qədər də pis oğlan deyildi. Emalatxana ona atasından miras qalmışdı, uşaqlığı burada keçmişdi və demək olar ki, hər işini tamyırdı. Bəzən onları emalatxanada qəlyanaltıya dəvət edərdi; ocağa birgə yonqar və talaşa ataraq, sardina', ya da qanlı kolbasa qızardar, çaxır qədəhlərini bir-birinə vurub şirin söhbət edərdilər. Yeni il bayramında həmişə hər işçiyə beş butulka qəşəng çaxır hədiyyə edər, kimsə xəstələnəndə, ya da toy edəndə əlavə pul mükafatı verərdi. Qızı olanda, işdə hamıya konfet paylamışdı. Bir-iki dəfə İvan malikanəsindəki sahələ ova dəvət eləmişdi. O, həqiqətən də, işçilərini sevirdi və atasının ustalıqdan sahibkarlığa yüksəldiyini tez-tez xatırladırdı. Amma o, heç vaxt işçilərinin evində olmayıb, bunu heç ağlının ucundan da keçirməyib. Yalnız özü barədə düşünüb, çünki ona yalnız öz vəziyyəti maraqlı olub. Və budur, indi bəyan edir ki, sövdələşmək fikri yoxdu. Qıssası, tərsliyi tutub. Amma bunu da özünə rəva görə bilirdi.

' siyəmək fasiləsindən olan xırda balıq

Onlar həmkarlar ittifaqının razılığını alıb, tətil elan elədilər. "Özünüə əziyyət verib tətillə-filana başlamayın, — sahibkar söylədi, - emalatxana işləməyəndə, mən yalnız qənaət etmiş oluram". Bu, ağ yalan idi, amma odun üzərinə yağ tökməyə bəs elədi, çünki belə deməklə fəhlələrə işi yazığı gəldiyindən verdiyini birbaşa üzə çırpmış olurdu. Esposito lap ağzınlaşdı və ağamın üzünə onun adamlıqdan çıxdığını söylədi. Qarşımdakı da dinc durmadı və onları aralamaq lazım gəldi. Beləcə, sahibkarmın qətiyyəti fəhlələri hərəkətə gətirdi. Tətil iyirmi gün davam elədi, evdə qəm-qüssəyə batmış qadınlar onun bitməsini intizarla gözləyirdilər. İki, ya üç yoldaş ar- hq ruhdan düşmüşdü, sonda həmkarlar ittifaqı onlara arbitrajın vədi və itirilmiş iş günlərinin artıq iş saatları hesabına ödənilməsi ilə kifayətlənmələrini məsləhət gördü. Onlar yenidən iş başına qayıtmağı qərara aldılar. Hərçənd bir az xoruzlandılar da, guya, bu iş belə qalmayacaq, sonda kimin qalib gələcəyini zaman göstərər-filan. Amma bu səhər İvar məğlubiyyətin ağırlığını bütün vücudu ilə hiss edirdi, çən- tasmada ət əvəzinə pendir var idi və xəyal qurmağın da yeri yox idi. Dənizin üzərində şəfəq saçan günəş ona nə vəd edə bilərdi ki?.. O, velosipedinin yeganə pedalını basır və təkrər hər fırlanıqda qocaldığını hiss edirdi. Yenidən emalatxanaya gedib yoldaşları və sahibkar ilə üz-üzə gələcəyini düşünəndə köksünü sıxan yük bir az da ağırlaşdı. Fernanda soruşdu:

"indi ona nə deyəcəksiniz?" "Heç nə, sadəcə, iş başına keçəcəyik" - ayağım velosipedin üzərindən aşırıan İvar başım buladı. O, dizlərini bir-birinə sıxdı və qırışmış qarabuğdayı sifəti anlaşılmaz ifadə aldı. Elə beləcə, dişlərini qıcayaraq getdi - çarəsiz, üzülmüş qəzəbi işıqlı göy üzünü belə gözlərində qaraltmışdı.

O, bulvar və dənizi arxada qoyub, köhnə ispan məhəlləsinin nəm küçələri ilə getdi. Onlar anbar, dəmir-dümür qalıqları və qarajlardan savayı, heç bir tikilisi olmayan sahəyə çıxırdı. Yarıyacan daşdan hö-rülmüş, qalan hissəsi büzməli dəmir dcimacan şüşə ilə örtülmüş, hardasa, barakı xatırladan emalatxana da burada yerləşirdi. O, köhnə çəlləkxanaya bitişikdi. Divar boyunca talvarlar uzanan çəUəlxana həyəti müəssisə böyüyəndə baxımsız qalmış və indi köhnəlmiş maşın və çəlləklər üçün anbar rolunu oynayırdı. Həyətin arxasında çatlaq kirəmitlərlə örtülmüş dəhlizlə ayrılmış bağ, onun lap dərinliyində isə ev ucalırdı. İkisi də sahibkara məxsus idi. Böyük və eybəcər evin yeganə yaraşığı vəhşi üzüm və doqquz- don kollarına sarınmış artırma idi.

İvar emalatxana qapılarının bağ olduğunu dərhal sezdi. İşçilər səssiz-səmirsiz onun qarşısında dayanmışdılar. Burada işlədiyi illər boyu ilk dəfə idi ki, qapılan qıfıl görmüşdü. Yəqin, ağa bununla üstün gəldiyini gözə soxmaq istəyirdi. İvar barakın sol tərəfində tikilmiş talvara yaxınlaşıb, velosipedini divara dayadı və qapıya tərəf istiqamət aldı. O,

yanaşı işlədiyi boylu-buxunlu, qarabuğdayı və qıllı Epositonu, həmkarlar ittifaqının nümayəndəsi Markı, - bu cavanm xəyalpərvər süzgün baxışları onu dəbdə olan tenorlara bənzədirdi - emalatxanadakı yeganə əlcəzairli Səidi və sükut içində onu gözləyən digərlərini uzaqdan tanıdı. Amma İvar yaxınlaşmağa macal tapmamış, qapırun ağzındakılar elə həmin an açılan qapıya tərəf çevrildilər. Kandarada usta Ballester göründü. O, ağır dəmir laylardan birini özünə tərəf çəkib, arxasını fəhlələrə tərəf çevirdi və yükünü döşəməyə geydirilmiş relslərin üzəri ilə ağır-ağır dartmağa başladı.

Aralarında ən yaşlı olan Ballester tətillə qarşı çıxmışdı, Esposito ona sahibkarların marağına xidmət etdiyini söyləyəndən sonra susmuşdu. İndisə qapı- nm ağzında dayanan, əynində mavi çalarlı toxunma isti köynək, ayaqları yalın olan (Səid və o, ayaqyalın işləyərdilər) bu enlikürək, bəstəboy adam öz açıq rəngli gözləri ilə - o qədər açıq idilər ki, qocanın cod bığlarınm arxasında əyilmiş ağzınınm bir az da acı verdiyi aşılانmış üzündə sanki şəffaf görünürdülər - baxırdı. Onlar baxışlanru yerə dikmiş halda, get-gedə uzandığından kəsilməsi daha da çətin olan səssizliklərinin öhdəsindən gələ bilmədiklərindən qəzəbli halda susurdular. İşçilər Ballesterə baxmadan içəri keçirdilər; özü də qocanın onları bir-bir buraxmaqla ağasının təlimatını yerinə yetirdiyini də bilirdilər. Və onun incik, kədər dolu üzündən nə düşündüyünü

təxmin etmək çətin deyildi. Amma yenə də İvar ona baxdı. Qarşısmdakı fəhləni bir başqa cür sevən Bal-lester heç nə demədən başını buladı.

İndi onların hamısı girişdən sağda yerləşən balaca soyunub-geyinmə otağmda idilər. Bu otaq qapılan olmayan, burdağa^ bənzəyən, taxta arakəsmələrinə qıfilla bağlanan balaca dolablar bərkidilmiş kabinələrə bölünmüşdü; sonuncu kabinədə duş quraşdırılmışdı, onun alhnda, torpaq döşəmədə isə suyun axıb getməsi üçün qanov qazılmışdı. Barakm ortasında hələ odun üzərində yandırılmamış sərbəst dairəli çəlləklər ağarırdı, dərin dəlikləri olan ağır skamyala- nn bəzi yerlərində girdə altlar rəndə ilə yonulmasını gözləyirdi. Sol tərəfdə divarboyu dülgər dəzgahları uzanırdı, onların qarşısmdasa bir yığm rəndələnməmiş çəllək taxtaları qalaqlanmışdı. Sağ divarm qar- şısmda, soyunub-geyinmə otağının yaxmıığmda iki iri, yaxşıca yağlanmış elektrik mişarı parıldayırdı.

Barak orda işləyən bir ovuc adam üçün çoxdan iri məkana çevrilmişdi. İsti günlərdə bu yaxşı idi, qışın şaxtasmdasa pis. Amma indi bu geniş məkanda xü- susilə xoşagəlməz idi; dayandırılmış iş, küncə-bucağa atılmış, aşağı taxtaları birləşdirən yeganə çənbərli çəlləklər, - bu çəUəklərin yuxarısı yöndəmsiz şəkildə ora-bura sallanmaqla taxça çiçəyin ləçəklərini xatırladırdı, - dəzgahların üzərini örtən taxta kəpəkləri, içərisi alət dolu yeşiklər və maşınlar, - bunların * Burdağa - atların bəsləndiyi yer

hamısı emalatxanaya baxımsız görünüş verirdi. Köhnə toxunma isti köynəklər və yamaqlı şalvarlar geyinmiş fəhlələr karıxmış şəkildə ətrafı nəzərdən keçirdilər. Gözləmə mövqeyi tutmuş Ballester də öz növbəsində onlara diqqət kəsilmişdi. "Hə, nədir, başlayaq?" - nəhayət, o dilləndi. Hərə dinməz-söyləməz öz yerinə keçdi. Ballester növbə ilə işçilərin yanından ötərək, bir-iki kəlmə ilə kimin hansı işin qulpundan yapışacağını xatırlatdı. Heç kəs cavab vermədi. Tezliklə ilk çəkiç dəmir və daş yonmaq üçün nəzərdə tutulmuş qələmə dəyərək, daşı çəlləyin qalm hissəsinə keçirdi, uzun rəndə taxtarun üzərində o yan-bu yana hərəkət elədi, Espositonun yandırdığı elektrik mişarının cingiltili səsi ətrafa yayıldı. Səid çəllək taxtalarını gətirir, ya da çəlləklərin öz dəmir korsetlərində şişməsi üçün yonqarlardan od qalayırdı. Onu heç kəs köməyə çağırmayanda, iri, paslı çənbərləri dəzgaha pərçimləyirdi. Barak boyu ahşab-yanan yonqarların qoxusu yayılmağa başladı. Espositonun kəsdiyi çəllək taxtalarını rəndələyən və yerinə oturdan İvar illər boyu alışdığı bu qoxunu tanıdı və köksündəki ağır həq azacıq səngidi. Hamı sükut içində işləyirdi, buna rəğmən emalatxanadakı həyat az-maz əvvəlki axarma düşürdü, xarabalıq ab-havası tədricən aradan qaldırılırdı. Günəşin iri şüşələrdən keçən parlaq şəfəqləri ətrafı işıqlandırırdı. Qızılı havada zəif tüstü dumanı göyərirdi. İvar hətta qulağının dibində hansısa həşəratın vızıldamasını belə eşitdi.

Həmin an barakın arxa divarında köhnə çəlləkxanaya çıxan qapı açıldı və kandarda ağa, cənab Lassal göründü. Bu, yaşı otuzu yeni haqlamış, əynində açıq-qəhvəyi rəngli qabardin kostyum, ağ köynək olan arıq, qarabuğdayı birisi idi. Üzünün iri sümüklü, cizgilərinin kəskin olmasma baxmayaraq, idmanla məşğul olmaları sayəsində özlərini sərbəst apara bilən çoxluq şayağı rəğbət doğururdu. Yalnız bu dəfə karıxmış görünürdü və adəti üzrə hündürdən salamlaşmadı; istənilən halda heç kəs ona cavab vermədi. Sadəcə, çəkiçlər bir ardıq daha yavaş taqqıldadı, amma dərhal yeni güclə guruldadı. Cənab Lassal qətiyyətsiz şəkildə irəliyə bir neçə addun atıb, emalatxanada cəmi bir il işləyən Valeri adlı yeniyetməyə tərəf getdi. Fəhlə İvarm yaxınlığında, elektrik mişan- nm yanında çəlləyin dibini düzəldirdi, müəssisənin sahibi onu izləməyə başladı. Valeri sükut içində işinə davam edirdi. "Oğlum, işlər necə gedir?" - cənab Lassal diUəndi. Yeniyetmənin hərəkətlərində birdən qərribə bir lənglik yarandı. O, lap yaxınlığında olan, İvara aparması üçün bir qucaq çəllək taxtası yığan Espositoya nəzər saldı. İşinə davam edən Esposito öz növbəsində Valeriyə baxdı və oğlan sahibinə cavab vermədən başını çəlləyin içinə soxdu. Azacıq özünü itirən Lassal bir dəqiqəyə kimi yeniyetmənin yanında dayandı, sonra çiyinlərini çəkib Markuya tərəf çevrildi. Skamyaun üstündə oturan fəhlə ləng, dəqiq hərəkətlərlə çəlləyin dibini yonurdu. "Sabahm

xeyir, Marku", - Lassal bu dəfə quru tonla səsləndi. Markudan da səs çıxmadı və o, diqqətini yalnız mümkün qədər nazik yonqarlar çıxarmağa yönəltdiyini cidd-cəhdlə büruzə verməyə çalışdı. "Sizə, nə olub belə? - cənab Lassal bu dəfə bütün işçilərə müraciətlə dilləndi, - deyəsən, aramızdakı körpülər yanıb. Amma istənilən halda bir yerdə işləmək məcburiyyətindəyik. Bütün bu ədalar nəyə lazımdı ki?" Marku ayağa qalxdı, çəlləyin altlığını qaldırdı, əlləri ilə hamarlığını yoxladı, xumar gözlərini məmnun-məmnun qıydı və eyni sükutla çəlləyi yığan digər işçiyə tərəf getdi. Emalatxanada təkcə çəkic səsləri və elektrik mişarının cırıltısı eşidilirdi. "Yaxşı, özünüzlə gələndə, Ballesterlə mənə xəbər göndərərsiniz", - cənab Lassal son sözünü deyib, rəvan addımlarla emalatxanadan çıxdı.

Üzərindən bir dəqiqə belə keçməmiş içəridəki qulaqbatırıcı səsə üstün gələn zəng çalındı. Siqaretini damağma təzəcə qoyan Ballester ağır-ağır ayağa qalxıb, arxa qapıya tərəf getdi. Onun gedişindən sonra çəkiclərin səsi bir az yavaşdı, işçilərdən biri hətta əlini dayandırdı. Elə bu zaman Ballester qayıdıb gəldi. O, içəri girən kimi söylədi: "Marku və İvar, ağa sizi çağır". İvar əllərini yumaq üçün duşa tərəf getmək istədi, amma Marku anmdaca qolundan tutub özünə tərəf çəkdi və yoldaşı ayağını çəkə-çəkə onun ardınca getdi.

Həyətdə hava elə mülayim idi ki, İvar onu sevgilisinin sığalı şayağı üzündə və çılpaq qollarında hiss edirdi. Onlar üzərində ara-sıra çiçəkləri görünən doqquzdon kolluğunun altındakı artırmanın pilləkənlərini qalxdılar. Fəhlələr divarlarında müxtəlif diplomlar asılmış dəhlizə daxil olanda, uşaq zıqqıltısı və cənab Lassalın səsinə eşitdilər: "Səhər yeməyindən sonra onu yatağa uzat. Əgər keçib getməsə, həkim çağırmaq". Sonra ağa dəhlizə çıxıb, fəhlələri arfaqlara tanış olan xudmani kabinetə apardı. Otaq kəndsayığı bəzənmişdi, divarlardan yaraq-silah asılmışdı. "Oturun", - cənab Lassal söyləyib, özü yazı masası arxasında əyləşdi. Fəhlələr yerlərindən tərpənmədilər. "Sizi ona görə dəvət elədim ki, siz, Marku həmkarlar ittifaqının nümayəndəsiniz, siz, İvarsa Ballesterdən sonra mənim ən qocaman işçisiniz. Artıq nöqtə qoyulmuş məsələ ətrafında mübahisə etmək fikrindən uzağam. İstədiyinizi heç cür sizə verə bilmərəm. Məsələ artıq çözüüb, belə qərara gəlmişik ki, işi bərpa etmək lazımdır. Görürəm, məndən incimisiniz və açığını deyim ki, bunu görmək çox ağrıdı. Sadəcə, bunları söyləmək istəyirəm: bu gün edə bilmədiyimi, bəlkə, işlər yaxşı gedərsə, gələcəkdə həyata keçirə bilərəm. Və əgər bacararsam, bunu edəcəyəm. Daha sizin xahiş etməyinizi gözləməyəcəm. İndisə dostcasına birgə işləməyə cəhd edək". Bunları deyib, sanki düşüncəyə dalırmış kimi, bir qədər susdu. Sonra gözlərini qaldıraraq soruşdu:

"Nə deyirsiniz?" Marku pəncərəyə baxırdı. Dışlarını bir-birinə sıxaraq sahibini dinləyən İvar nəsə demək istədi, amma bacarmadı. "Qulaq asm, - Lassal dilləndi, - indi hamınız sanki qeybə çəkilmişiniz. Bu keçib gedəcək. Yenidən sakit şəkildə fikir yürütmək qabiliyyətinizi bərpa edəndə, söylədiklərimi çək-çevir eləməyi unutmaym". O, ayağa qalxıb Markuya yaxmiaşdı və əlini uzadıb söylədi: "Çao!" Markunun bənizi ağardı, onun xəyalpərvər üzü daş ifadə aldı və bir anlıq hətta qəzəb püskürdü. O, geriye çevrilib otaqdan çıxdı. Lassalın da rəngi qaçmışdı, o, qəzəblə İvara baxıb, bu dəfə əlini belə uzatmadan çığırdı: "İtilin cəhənnəmə!"

Fəhlələr emalatxanaya qayıdanda yoldaşları səhər yeməyi yeyirdilər. Ballester harasa çıxmışdı. Marku yalnız bunu söylədi: "Boşuna deyilmiş sözlər" - və öz yerinə yollandı. Ağzında çörək çeynəyən Esposito onların nə cavab verdiyini soruşdu. İvar heç nə demədiklərini söylədi. Sonra o, çantasını götürüb skamyada əyləşdi. Elə yeməyə təzəcə başlamışdı ki. Səidin yonqar qalağının üzərində uzanıb baxışlarını pəncərədən bayıra, artıq bir saat əvvəlki kimi parlaq olmayan səmaya zillədiyini gördü. İvar ondan səhər yeməyini yeyib-yemədiyini soruşdu. Səid öz əncirlərini yediğini söylədi. İvar yeməyinə ara verdi. Cənab Lassalın iş otağından çıxandan bəri köksünə çökmüş ağırlığı şəfqət hissi əvəzlədi. O, ayağa qalxıb sendi-viçini yarı böldü və Səidə uzatdı. Yoldaşı çəkinəcək

halda imtina eləmək istədi, lakin İvar onu ürəkləndirdi və gələn həftədən işlərin yavaş-yavaş axarına düşəcəyini söylədi. "O zaman da sən məni qonaq edərsən". Səid gülümsündü və bir tikə sendiviçi götürüb, tələsmədən, sanki heç ac deyilmiş kimi ədəblə yeməyə başladı.

Esposito yonqar və talaşalardan balaca bir tonqal qaladı, köhnə qazançıyı götürüb evdən butulkada gətirdiyi qəhvəni isitdi. O dedi ki, qəhvəni tətilin müvəffəqiyyətsizliyə uğradığını öyrənən dükançı bağışlayıb. Stəkanı əvəzləyən xardal bankası əldən-ələ gəzdi. Esposito heç kəsi diqqətdən kənarda qoymadı. Səid qəhvəni daha həvəslə içdi. Esposito öz payını dodaqlarmı yandıra-yandıra və söyüş söyə-söyə elə qazançıdan başına çəkdi. Bu zaman Ballester daxil olub, fasilənin bitdiyini elan elədi.

Hamı ayağa qalxıb, kağız-kuğuzu və qab-qacağı çantalarma qoyandan sonra Ballester birdən düz ortada dayanıb, hər kəsə ağır olduğunu, amma bunun küsülü qalmaq üçün yetərli səbəb olmadığı dedi. Onsuz da, heç nə düzəlməz deyil. Qazançasım çanta- sına qoymağa macal tapmamış Esposito ona tərəf çevrildi. Fəhlənin şişman sifəti hirsindən qıpqırmızı qızarmışdı. İvar onun nə deyəcəyini və yerdə qalan- larm da nə düşündüyünü bildirdi: onlar heç də inciməyiblər, sadəcə, dözülməz reallığa boyun əyərək susublar, - necə deyərlər, düşdüüyü vəziyyət kimin ürəyincə deyilsə, qapı açıq, hava xoş, - və bəzən bu

çarəsizlik insanın üzərinə elə bir ağırlıq çökdürür ki, qışqırmağa belə hal qalmır. Onlar kökslərində ürək döyünən canlı insanlardı və indi təbəssümün, ya da əzilib-büzülməyin heç yeri deyildi. Lakin Esposito bunların heç birini söyləmədi, onun qaşqabağı, nəhayət, açıldı və üsulluca Ballesterin çiyinlərində şap-pıldatdı. Hərə öz yerinə dağılışdı. Çəkiclər yenidən taqqıldamağa başladı və barak vardış etdiyi gurultuya, yonqar qanşiq tər qoxusuna qərq oldu. Cingiltili elektrik mişarı Espositonun yavaş-yavaş irəli çəkdiyi taxta lövhədən yapışdı. Mişarın dişlərinin altından kənarlara sıçrayan nəm kəpəklər lövhənin hər iki tərəfindən bərk yapışan tüklü qolları ağartdı. Esposito çəllək taxtasını kəsəndən sonra vızıltı səsi kəsildi və bundan sonra yalmz mühərrik səsi eşidildi.

Rəndə dəzgahının üzərinə əyilən İvar artıq kürə-yində sızılı hiss edirdi. Adətən, yorğunluğu daha gec başlayardı. Üç həftə ərzində davam edən tətıl onu vərdisdən salmışdı. Amma həm də onu düşünürdü ki, yaş ötdükcə əl əməyi daha çətin başa gəlir. Bu sızılı qocalıqdan xəbər verirdi. Əzələ tələb olunan yerdə əmək sonda lənətə çevrilir. O, adama ölümün uzaqda olmadığını xatırladır, hər halda, gün ərzində yaxşıca işlədikdən sonra gecə havayından ölü kimi yatmırsan ki. Oğlu müəllim olmaq arzusundaydı və düzünü elə o istəyirdi: fiziki əməyin ləzzətindən uzım-uzadı danışanlar nədən bəhs elədiklərini belə bilmirlər.

İvar nəfəsini dərmək və qara fikirləri özündən qovmaq üçün belini düzəldəndə yenidən zəng ça- İmdı. O, inadkarcasına və elə qərribə səslənirdi ki, - qısa fasilələr və amiranə təkrarlarla - fəhlələr istər-istəməz əllərini dayandırdılar. Ballester öncə karıxmış halda səsə qulaq kəsildi, sonra yavaş-yavaş qapıya tərəf getdi. Zəng səsi yalnız onun gedişindən bir neçə saniyə sonra kəsildi. Fəhlələr yenidən iş başma keçdilər. Qapı yenidən açıldı və Ballester soyunub-geyinmə otağına tərəf qaçdı. Ordan gödəkcəsinin düymələrini bağlaya-bağlaya qaçaraq çıxıb, İvara müraciətlə çıxırdı: "Qızıcıqazm halı pisləşib. Jermeni gətirməyə gedirəm" - və giriş qapısına tərəf qaçdı. Həkim Jermen emalatxanaya xidmət edirdi, o, yaxınlıqda yaşayırdı. İvar yoldaşlarına Ballesterin söylədiklərini çatdırdı. Onlar çaşqın-çaşqın bir-birinin üzünə baxdılar. Boşu-boşuna işləyən elektrik mi- şarının səsi eşidilirdi. "Bəlkə, qorxası bir şey yoxdu", - nəhayət, biri dilləndi. Onlar öz yerlərinə qayıtdılar və emalatxana yenidən vərdiş elədiyi səs-küyə qərq oldu, lakin fəhlələr sanki nəşə gözləyirlərmiş kimi ləng işləyirdilər.

On beş dəqiqədən sonra Ballester qayıtdı. Gödəkcəsinə soyundu və bir kəlmə sözləmədən arxa qapıdan çıxdı. Pəncərədən o tayda işıq sönükləşirdi. Az sonra nisbi sakitliyin aralığında, elektrik mişarı dişlərini taxtaya bafarmayanda, sanitariya maşınının əvvəlcə boğuş, sonra daha aydın fit səsi eşidildi. Və budur,

susdu: maşın gəlib çatdı. Bir az sonra Ballester qayıtdı və hamı onu dövrəyə aldı. Esposito mühərriki söndürdü. Ballester qızın öz otağında soyunarkən birdən ilan çılmış kimi yerə yıxıldığını söylədi. "İşə bax eee!" - Marku ağzından qaçırdı. Ballester başını buladı və anlaşılmaz bir jest elədi, bəlkə də, istənilən halda işin dayanmamasını söyləmək istədi, amma əhvalı büsbütün korlanmışdı. Sanitar maşınının fit səsi yenidən eşidildi. Öz köhnə toxunma köynəklərində və kəpək basmış yamaqlı şalvarlarında pəncərələrindən sarı işıq süzülən emalatxananın ortasında dayanıb, çarəsiz qollarını yanlarına sallamışdılar.

İş gününün sonu yaman uzandı. İvar yorğunluğunu və köksündəki ağırlığı daha bariz hiss edirdi. O, danışmaq istəyirdi. Amma nə onun, nə də yoldaşlarının deməyə bir sözü yox idi. Onların qaradınməz sifətlərindən təkcə kədər və qərib bir inadkarlıq yağdı. Bəzən dilinin ucuna "bədbəxtlik" kəlməsi gəlir, amma ağzından çıxmağa macal tapmamış sabun köpüyü kimi partlayırdı. O, evinə, artırmasma, Femandarun, oğlunun yaruna getmək istəyirdi. Nəhayət, Ballester iş gününün bitdiyini elan elədi. Maşınlar dayandılar. İşçilər tələsmədən öz ətrafını təmizləyib, növbə ilə soyunub-geyinmə otağına keçdilər. Təkcə Səid ləngidi - o, tozun yatması üçün su çiləyib, torpaq döşəməni süpürməli idi. İvar soyunub-geyinmə otağına gələndə, cüssəli və qıllı Esposito artıq duşun altında dayanmışdı, o, arxasını yoldaşlarına tərəf

çevirib kürəyini sabunlayırdı. Fəhlələr, adətən, onun utancaqlığını ələ salardılar: bu ayı inadkarcasına qabağını gizlədərdi. Amma indi heç kəs bu məqama fikir vermədi. Esposito kabinədən daldalı çıxdı və dəsmahru götürüb belinə sarıdı. Sonra növbə ilə qalanları yuyundular, əsas qapı yavaş-yavaş açılırdı. Marku var-gücüylə yanlarını şappıldadırdı. Gələn Lassal idi.

O, səhərki geyimdə idi, sadəcə, saçları yüngülcə qarışmışdı. Ağa kandarda dayanıb boş emalatxananı süzdü, irəliyə bir neçə addım atıb yenidən dayandı və soyunub-geyinmə otağma sarı baxdı. Dəsmalı hələ də belində olan Esposito ona tərəf çevrildi. Karıxmış halda ayağının birini götürüb, o birini qoydu. İvar Markunun nəse söyləməli olduğunu düşündü. Lakin Marku pərdənin arxasında, suyun altında donub qalmışdı. Esposito köynəyini qamarlayıb tələsik başma keçirdi və elə həmin an Lassal azacıq boğuq səslə dilləndi: "Salamat qalın" - və qapıya tərəf yönəldi. İvar onu arxadan çağırmaq lazım olduğunu düşünən an qapı örtüldü.

İvar paltarlarını yuyunmadan geyinib, həmçinin "Salamat qahn" dedi, amma bunu ürəkdən söylədi və yoldaşları ona eyni istiliklə cavab verdilər. O, emalatxanadan tələsik çıxıb velosipedinə yaxınlaşdı və ona minəndə yenidən kürəyi sızıldadı. Hava qaralırdı və indi şəhər insan və maşın kütləsi ilə qaynaşırdı. Artırmalı köhnə evinə tez çatmaq üçün tələsirdi.

Orda camaşırxanada yuyunub, sonra arırmasında oturub, indi onu yola salan dənizə tamaşa edəcək. Lakin qızağazm xəyalını heç cür başından çıxara bilmirdi.

Evdə məktəbdən qayıtmış oğlu şəkilli jurnal oxuyurdu. Fernanda İvardan işdə vəziyyətin necə olduğunu soruşdu. O, cavab vermədi, camaşırxanada yuyundu. Sonra artırmaya çıxıb, zivədən asılmış yamaqlı ağların altında, skamyada üzü dənizə sarı oturdu. Axşam dənizi sakiti idi, üzərindəki səma da şəffaf. Fernanda cirə arağı, iki stəkan və bir bardaq su gətirdi. Ərinin yanında əyləşdi. O, qadına hər şeyi danışdı, özü də bunu lap əvvəllər, yeni evləndikləri vaxtlarda olduğu kimi, əlindən tutaraq etdi. Hekayə-tini bitirdikdən sonra uzun müddət gözlərini ala-to-ranm rənglərinə qovuşmuş dənizdən ayırmadı. "O, özü günahkardı!" - ağzmdan qaçırdı. Cavan olmaq istəyirdi, Fernandanı da götürüb harasa uzaqlara, dənizin o tayma gedərdi.

ALMAN DOSTUMA MƏKTUBLAR

; j iwn

'i

Birinci məktub

't

Siz mənə deyirdiniz: "Vətənimin əzəməti qiymətsizdir. Ona xidmət edən hər şey yaxşıdır. Və başqa heç bir anlamı olmayan dünyada qismətinə həyatın mənasını öz xalqının taleyində iştirakçı olmaqda görən kəslər bizlər, yəni cavan almanlar kimi, bunun uğrunda hər şeylərindən keçməlidilər". O zaman sizi sevirdim, lakin həmin məqamda baxışlarımız haçalanırdı. "Yox, - sizə deyirdim, - hər şeyi qoyduğun məqsədə tabe etmək lazım olduğunu düşünmürəm. Bəraəti olmayan vasitələr var. Və mən vətənimə olan sevginin ədalətə olan sevgi ilə uzlaşmasını istərdim. Mən vətənimin əzəmətli olmasını istəmirəm, mən qan və yalan üzərində qurulmuş əzəmətdən imtina edirəm. Mən vətənimlə bərabər, ədalətə də xidmət etmək arzusundayam".

O vaxtdan beş il ötüb və biz bu illər ərzində görüşməmişik, lakin bu uzun müddət (sizin üçün bir

göz qırpımında keçən o müddət!) ərzində elə bir gün olmayıb ki, məlum kəlmələrinizi xatırlamayım; "Siz vətəninizi sevmirsiniz!" İndi bu deyilənlər barədə fikirləşəndə qəhər boğazıma dirənir. Əgər sevgi obyektinizi ləkələyən ədalətsizliyi ifşa etməyim sevməmək anlamına gəlsə, bəli, mən onu sevmirəm, əgər sevdiyimdən onım sizin sevgi haqqında ən gözəl təsəvvürünüzlə uyğun olmasını tələb etmə- liyəmsə, bir daha bəyan edirəm, bəli, mən onu sevmirəm. Beş il əvvəl Fransada bir çoxları elə mənim kimi düşünürdülər. Ancaq bəziləri alman libasına bürünmüş taleləri ilə üz-üzə qalmağa imkan tapıb və qismətləri silahı düz üzlərinə dirəyib. Sizə görə, vətəninə sevməyən həmin kəslər onun üçün qat-qat artığını ediblər, halbuki ana diyar uğrunda yüz dəfə canımızı vermək şansıma malik olsanız belə, onlara çata bilməzsınız. Çünki onlar, ilk növbədə, özlərini enə biliblər, onların qəhrəmanlıqları da elə bundadır. Lakin mən burada əzəmətin iki növündən və bir təzaddan söhbət açıram, icazənizlə təfərrüata varım.

İlk mümkün fürsətdəcə biz yenidən görüşəcəyik. Amma bu, artıq dost görüşü olmayacaq. Siz məğlub- biyyətin acısını yaşayacaqsınız və qolu-qıçı qırılmış gücünüzün olan-qalanını da ötən qələbənzə görə keçirdiyiniz utanc hissi deyil, ona darıxmağınız alıb aparacaq.

Bu gün biz hələ ruhən yaxınq; düzdü, artıq düş- məninizəm, amma hansısa mənada hələ də dostunuz

olaraq qalıram, çünki düşüncələrimi sizinlə sonacan paylaşım. Sabah aramızda hər şeyə son qoyulacaq. Qalibiyyətinizin eləmədiyini məğlubiyyətiniz başa çatdıracaq. Hələlikse bir-birimizə tam biganə olmamış, ən azından, sizə nə sülh, nə də müharibə illərində vətənimin taleyində dərk edə bilmədiyiniz bir şey barəsində aydın təsəvvür yaratmaq istəyirəm.

Mən sizə hansı əzəmətə qulluq etdiyinizi söyləmək istəyirəm. Amma bunu söyləmək həm də mərdliyin tərifini verməkdir. O mərdliyə ki, biz əl çalırıq, sizsə ağlınız ucundan belə keçirmirsiniz. Əgər həyatın boyu döyüşə hazırlamısınızsa, onu başlamaq elə böyük igidlik sayılmır. Və əgər döyüşmək sənin üçün düşünməkdən təbiidsə, heç bu da qəhrəmanlıq deyil. Nifrət və zorakılığın öz-özlüyündə səmərəsiz olduğunu bilə-bilə işgəncə və ölümün üzünə dik baxmaq, bu tamam başqa məsələdi. Müharibəyə nifrət edə-edə vuruşmaq, hər şeyini itirməyə hazır olmaq və eyni zamanda xoşbəxtliyə can atmaq, yüksək sivilizasiya fikirləri ilə dağıtmaq və boşaltmaq - budur şücaət. Bu mənada bizə sizdən qat-qat çətindi, çünki biz özümüzü cilovlamalıyıq. Sizin öz ürəyinizdə və şüurunuzda qalib gələsi heç nəyiniz olmayıb. Bizimsə iki düşmənimiz olub və sizdən fərqli olaraq, bizim üçün silah gücünə qalibiyyət yetərli deyildi.

Əvəzində biz çox şeyi boğmaq məcburiyyətində qalmışıq, bəlkə də, ilkin olaraq sizə oxşamaq həvəsini. Çünki içimizdə həmişə instinklə qapılan, idraka

nifrət edən, təsirə pərəstişə qarşı çıxızın bir şey olub. Biz sonda ali məziyyətlərimizdən yoruluruq. Biz ağı-
lımızdan utanırıq və bəzən hansısa xoşbəxt barbarlığı
arzulayırıq, yetər ki, həqiqət özümüzü gücə salmadan
baş tutsun. Lakin bu naxoşluq asanlıqla müalicə
olunur: qarşımızda nümunəniz var, siz bu cür
xəyalpərəstliyin hara aparıb çıxardığını göstərirsiniz və
biz aqlımızı başımıza yığıırıq. Əgər mən tarixin
labüdlüyünə inansaydım, sizin ağıl ilotlan' şayağı
islahımız naminə bizə yoldaşlıq etdiyinizi düşünərdim.
Sizdən uzaqlaşmaqla, öz intellektual həyatımızı bərpa
etmiş oluruq - burada biz öz mühitimizdəyik.

Lakin bizlər hələ qəhrəmanlığa olan şübhəli mü-
nasibətimizin də öhdəsindən gəlməliyik. Bilirəm,
qəhrəmanlığm bizə yad olduğunu düşünürsünüz.
Yanırlrsınız. Sadəcə, hər ikimiz eyni zaməmdə qəh-
rəmanlığa etiqad edir və qəhrəmanlıqdan çəkinirik.
Etiqad edirik, çünki minillik tarix bizə yetərincə
mərdlik dərsi verib. Çəkinirik, çünki idrakm minillik
doğuşu bizə fəvqəladəyə iddia etmədən, özümüz ol-
maq kimi xilasedici bir sənət öyrədib. Sizinlə üz-üzə
gəlmək üçün biz lap geriyə qayıdası olduq. Elə buna
görə də heç kəsin vecinə olmayan həqiqət axtarışma
çıxdığımız halda, lazım olan kimi yalanın ağışuna
atılan Avropadan geri qaldıq. Elə buna görə də məğ-
lubiyətdən başladıq: biz elədiklərimizin həqiqətə '
Üotlar - Qədim Spartada təhkimçilərlə qullar arasında aralıq vəziyyətdə
olan əkinçilər

qulluq etdiyinə əmin olanacan sizin həmlənizi dəf etməkdə ləngimişik.

Bizə inşəma olan sevgimizi, onun dinc nəşibi barədə təşəvvürlərimizi, heç bir qələbənin verdiyi qurbana dəymədiyini, insanın şikəst edilməsinin düzəldilməsi mümkün olmayan səhv barədə dərin inəmlərimizi aşmaq lazım gəlib. Biz öz bildiklərimizdən, ümidlərimizdən, indiki düşmənlərimizi sevməyə təhrək edən hər şeydən və istənilən müharibəyə nifrətdən əl çəkməli olmuşuq. Qısaşı, biz dostluq yangımızı söndürməli olmuşuq, yəqin, bunun nə demək olduğunu bilərsiniz, belə ki, bu sözlər məndən, vaxtilə əllərini böyük həvəslə sıxdığınız adamın ağzından çıxır.

İndi bu baş verib. Biz uzun və dolayı yolla gedəsi olmuşuq, biz çoxlu zaman itirmişik. Bu o dolayı yoldu ki, ağh həqiqət əleyhinə, ürəyi isə dostluğa qarşı günah işlətməyə vadar edirlər. Bu yol ədaləti təmin edib və həqiqəti özünü yoxlayanların müttəfiqinə çevirib. Əlbəttə, bu, bizə bəha başa gəlib. Biz buna görə alçalmışıq, susmaq məcburiyyətində olmuşuq, həbs acısı yaşamışıq, güllələnmişik, yoxsulluq çəkmişik, aynıq həsrəti çəkmişik, hər gün ac qalmışıq, ona tab gətirməyən övladlarımızı itirmişik və ən başlıcası, məcburi tövbələr keçmişik. Amma bu təbiidi. Bütün bunlar bizə insanları öldürmək kimi, dünyanın, onsuz da, aşib-daşan fəlakətlərini artırmaq kimi haqqımızda olub-olmamasını anlamaq üçün lazım gəlib.

Və məhz bu itirilmiş və yeri doldurulmuş zaman, bu yol verilmiş və yaşamımiş məğlubiyyət, bu qan bahasına başa gəlmiş prinsipiallıq biz, fransızlara belə düşünmək haqqı verir: bir qurban və məsləkli insan kimi bu müharibəyə üzüağ girmişik və elə ondan almaçlıq da çıxacağıq, yalınz bu dəfə haqsızlıq və öz üzərimizdə böyük qələbəyə nail olmuş insan kimi.

Biz qalib olacağıq, bunu yaxşı bilirsiniz. Lakin biz elə bu məğlubiyyət hesabına, haqlı olduğumuza imkan yaradan keçdiyimiz uzun yol hesabına, insafsızlığımı bütünlüklə yaşadığımız və sayəsində nəticələr çıxardığımız izzətlər hesabına qalib olacağıq. Biz öz sınaqlarımızda istənilən zəfərin sirrindən əgər onu itirməsək, son qələbənin də dadına baxacağıq. Bəzən yəni düşünsək belə, öz sınaqlarımızdan onu da öyrəndik ki, ruh qılınc qarşısında acizdi. Lakin qımcı ittifaqda olan ruh zorakılıq məqsədi ilə qaldırılmış qılınc üzərində həmişə zəfər çalır. Bax, buna görə ruhun bizimlə yanaşı getdiyinə əmin olandan sonra qımcıdan ayrışdıq. Bunun üçün bizə insanların necə öldüyünə tamaşa etmək, ölümün gözüne baxmaq lazım gəldi. Bunun üçün bizə dan yeri sökülər-sökülməz gilyotinə aparılan fransız fəhləsinin nümunəsi lazım olub. O fəhlənin ki, məhbəsin qaranlıq dəhlizi ilə addımlayarkən kamera yoldaşlarını cəsarətli olmağa çağırıb. Nəhayət, bizlər ruha sahib olmaq üçün vücudun izzət acısını çəkməli olmuşuq. Təkcə yetərinə qurban hesabına əldə

edilmiş qazanc möhkəmdir. Və biz öz qazandıqlarımız qarşılığında yetərincə qurban vermişik və verəcəyik də. Lakin heç kəs bizdən haqlı olmaq düşüncəmizi və ədalətin zəfərinə inancımızı əlimizdən almır: sizin tar-mar edilməyiniz labüddür.

Mən heç vaxt özlüyündə həqiqətin gücünə inanmamışam. Lakin bildiyimiz bizə bəsdı: bərabər enerji zamanı həqiqət yalanı üstələyir. Biz bu səbatsız tarazlığa ədalət tərəfdə üstünlük çalan ilə nail olmuşuq. Bu üstünlüyə dayaqqlanaraq, biz bu gün də mübarizə aparınq. Və etiraf etmək istəyirəm ki, biz məhz çalar üstündə mübarizə aparırıq, hərçənd bu çalarlar elə insanm özünü müəyyənləşdirir. Biz inancı mistisisizmdən, enerjini qəzəbdən, gücü qəddar-hqdan ayıran çalar, yalan olanı həqiqidən və ümid bəslədiyimiz insaru sizlərin ehtiram etdiyiniz bütələrdən fərqləndirən həmin o həssas çalar uğrunda vuruşuruq.

Mən özümü döyüşdən yuxarı tutmaqla deyil, həmin döyüşdə iştirak etməklə, sizə bax bunu söyləmək istəyirdim. İndinin özündə belə, beynimdə çək-çevir elədiyim o məşhur kəlamınıza ("Siz ölkənizi sevmirsiniz") verdiyim cavab budur. Amma mən sizinlə açıq olmaq istəyirəm. Zənnimcə, Fransa öz qüdrətini və üstünlüyünü uzun müddətə itirib və o, istənilən mədəniyyət üçün zəruri olan nüfuzunu yenidən qazanmaqdan ötrü hələ illər boyu ümitsiz səbrə və ehtiyatlı itaətsizliyə ehtiyac duyacaq. Lakin düşünürəm

ki, o, təmiz niyyətləri əldə rəhbər tutmaqla, bütün btm-lardan məhrum olub. Elə buna görə də ümidimi itirmirəm. Məktubumun məğzi də elə budur. Beş il bundan öncə vətəninə münasibətdə təmkini ilə sizdə təəssüf hissi doğuran o adam bu gün sizə, Avropada və dünyadakı bütün insanlara bunları söyləmək istəyir: "Mən ətrafdakıların heyretinə layiq bir millətə aidəm, şübhəsiz ki, bu millət yanlışlıqlardan və zəifliklərdən xali deyil, amma o, əzəmətini təşkil edən o ideyanın sönməsinə inadkarcasına imkan vermir və xalq həmişə, elita isə bəzən bu ideyanı inkişaf etdirməyə can atır. Mən dörd il bundan əvvəl öz tarixini yenidən yazan və xarabalıqlar arasında sakit şəkildə, qətiyyətlə onu dəyişdirməyə və girdiyi oyunda bəxtini əliyalın sınağa hazırlaşan millətə aidəm. Bu ölkə izhar etdiyim o çətin və tələbkar sevgiyə dəyər. Və düşünürəm ki, indi onun uğrunda döyüşməyə dəyər, çünki o, ali sevgiyə layiqdir. Və mən bəyan edirəm ki, sizin millətiniz, əksinə, öz oğlanlarından yalnız layiq olduğu sevgini - kor sevgini əldə edib. Heç də hər sevgiyə haqq qazandırmaq olmaz. Sizi məhv edən də məhz budur. Və əgər siz böyük qələbələrinizi qazandıqda basümismizsa, irəlidəki məğlubiyyət zamanı nə edəcəksiniz?

iyul, 1943

ikinci məktub

Mən artıq sizə yazmışam, özü də qətiyyətli şəkildə. Beşillik ayrılıqdan sonra sizə niyə daha güclü olduğumuzu söylədim: çünki öz həqiqətimizdən əmin olmaq üçün dolaylı yol qət etdik, çünki haqq olduğumuza inanadək şübhələr içində boğula-boğula ləngidik, çünki sevdiyimiz hər şeyi barışdırmaq üçün dəlicəsinə cəhdlər etdik. Amma yenə də təfərrüata varmaq artıqlıq eləməz. Artıq sizə söylədiyim kimi, bu dolaylı yol bizə baha başa gəldi. Ədalətsiz olmaq riski əvəzinə, biz ləngiməyə üstünlük verdik. Amma eyni zamanda indi sahib olduğumuz gücümüzün kökündə məhz keçdiyimiz bu yol durur və məhz onun sayəsində qələbəyə yaxınlaşa bilmişik.

Bəli, sizə bu barədə yazmışam, özü də qətiyyətli şəkildə, nəfəsimi belə dərmədən, yazdıqlarıma heç bir düzəliş vermədən. Hərçənd yazmazdan əvvəl düşünüb-daşınmağa xeyli vaxtım olub. Düşüncələrin şahı gecələrdi. Sayənizdə artıq üç ildi ki, şəhərimizə və ürəklərimizə şahlıq edən də gecələrdi. İndi bütün gücü ilə sizə qarşı çıxan fikirlərimizi artıq üç ildi ki, zülmətlə qidalandırmışıq. İndi mən dərrakədən söhbət açə bilərəm. Çünki bu gün hər şeyin öz yerində olduğunu, aydınlaşdığını qətiyyətlə deyə bilərik və bu zaman dərrakə şücaətə öz xeyir-duasını verir. Zənnimcə, dərrakə barədə düşüncəsiz fikirlər

yürüdən sizlər üçün onun bu qədər uzaqlardan qayıtması və yenidən tarixə daxil olması yetərincə göz-lənilməzdi. Və bu zaman yenidən sizə müraciət etmək istəyirəm.

Bu barədə az sonra danışacağam - qətiyyət özlüyündə hələ ürəyi sevindirən məziyyət deyil. Bu mənada elə sizə yazdıqlarımın hamısını anlamaq lazımdı. Amma davam etməzdən öncə sizin (özü də beş il bundan əvvəl tanıdığım dostumun) qarşımda öhdəliyə götürdüyüm vəzifəni yerinə yetirmək istəyirəm. Dostluğun öldüyü yerdə ondan ötrü eləyə biləcəyim yeganə şeyi etmək istəyirəm, münasibətlərimizə aydınlıq gətirmək niyyətindəyəm. Mən artıq üzümə deyilmiş və heç cür unuda bilmədiyim "Siz öz vətəninizi sevmirsiniz" kəlmələrinin cavabını vermişəm. Mən indi sadəcə vaxtilə "dərrakə" sözünə reaksiya kimi səbirsizcəsinə nümayiş etdirdiyiniz təbəssümün cavabını vermək istəyirəm. "Fransa dərrakənin bütün təzahürlərində özündən imtina etmiş olur. Sizin intellektuallar xasiyyətlərindən asılı olaraq, ya ümitsizliyi, ya da hansısa anlaşılmaz həqiqətə cəm atmağı vətənlərindən üstün tuturlar. Bizsə Almaniyanı həqiqətdən yuxanda, ümitsizliyin o tayında görürük". İlk baxışda, bu, haqlı irad idi. Amma artıq söylədiyim kimi, əgər bəzən bizlərin ədaləti vətəndən üstün tutmaları təəssüratı yaranırdısa, bunun bircə səbəbi vardı: biz, sadəcə, vətənimizi ədalətli ölkə olaraq görmək istəyirdik, onun həqiqət və ümid

yeri olmasını arzulayırdıq. Biz məhz öz tələbkarlığımızla sizdən fərqlənirdik. Sizə öz vətəninizin əzəmətinə qulluq etmək yetərli idi, bizi ona öz həqiqi simasını qaytarmağı arzulayırdıq. Siz real siyasətə qulluq etməklə kifayətlənirdiniz, bizi hətta ən pis yanlışlıqlara düşər olsaq belə, bu gün qayıtdığımız vicdanlı siyasət ideyasını dumanlı olsa da qoruyub saxlamışıq. Mən "biz" deyəndə, hakimiyyətdə olanları nəzərdə tutmuram. Onlar azlıqdı və elə də önəm kəsb eləmir.

Bu yeri oxuyanda üzünü təbəssüm qonduğunu təsəvvürəndə canlandırıram. Siz heç vaxt sözlərə etibar etməmişiniz. Heç mən də etməmişəm, amma daha çox özümə inanmamışam. Siz məni öz getdiyiniz yola itələməyə çalışdınız, o yola ki, orda ağıl ağıldan utanır. Arıq o zaman ardınızdan getmədim. Amma indi sizə tam qətiyyətlə cavab verə bilərəm. Həqiqət nədir? - soruşurdunuz. Əlbəttə, buna cavab vermək asan deyil, amma biz ən azından yalanın nə olduğunu bilirik: bu elə sizin bizə öyrətdiyinizdi. Bəs, ruh nədir? Bizə onun əksi məlumdu - qətl. İnsan? İcazənizlə, sizi dayandırım, çünki bunu hər ikimiz bilirik. İnsan sonda həmişə zalım hökmdarları və allahları devirən gücdü. O, aşkar bir şey kimi müəyyənliyə ehtiyac duymur. Biz məhz bu aşkar insan mahiyyətini xilas etməliyik və bizim hazırkı qətiyyətimiz onun taleyi ilə vətənimizin nəsinin ayrılmaz bağlılığından doğur. Siz yalnız hər şeyin anlamsızlığa vardığı

təqdirdə haqlı ola bilərdiniz. Lakin anlamım hələ də qoruyub saxlayan bir şeylər var.

Bir daha təkrarlamaq olmaz, zənnimcə, sizinlə fikirlərimiz məhz bu məqamda ayrılır. Bizim vətən barədə təsəvvürlərimiz onu dostluq, insan, xoşbəxtlik, ədalət yanğısı kimi digər ali anlayışlar arasında öz yerinə qoyur. Bu, bizləri ona münasibətdə ciddi olmağa məcbur edib. Amma sonunda biz haqlı çıxmışıq. Biz ona qullar vermədik, biz onun uğrunda heç nəyi alçaltmadıq. Biz həqiqəti aydınlaşdıranadək səbirlə gözlədik və mükafat olaraq müsibət və iztirab dolu günlərdə eyni zamanda bütün sevdiklərimiz uğrunda mübarizə aparmaq imkanını əldə elədik. Sizsə, əksinə, insanın daxilində vətənə aid olmayan şeylərlə mübarizə aparırısmız. Verdiyiniz qurbanların bir qara qəpik qədər də dəyəri yoxdu, çünki sizin dəyər iyerarxiyamız qüsurludur. Siz yalnız ürəyə deyil, dərrakəyə də xəyanət etmişiniz və o, öz qisasını alır. Siz ona lazım olanı ödəməmişiniz, bu ağır haqqa aydınlıq gətirməmişiniz.

icazənizlə, sizə bir hekayət danışım. Hardasa, Fransada səhərə yaxın on bir silahlı fransız əsgərinin müşayiəti ilə yük maşımında mənə məlum olan bir dustaqxanadan qəbiristanlığa gedirlər, siz onları orda güllələməli idiniz. Bu on bir nəfərdən beş, ya

altısının ayağına, həqiqətən də, nəşə yazmaq olar: siyasi məzmunlu vərəqələr, gizli görüşlər, ya da sadəcə, işğalçılarla əməkdaşlıqdan imtina. Onlar maşının yük daşıyan hissəsində lal-dinməz oturublar. Onlar, şübhəsiz ki, qorxurlar, amma bu qorxu, belə demək mümkündürsə, istənilən insanın müəmma qarşısında keçirə biləcəyi bir hissdır və onun arxasında istənilən halda cəsarət durur. Qalanlarının isə heç bir günahı yoxdu. Bu adamlar səhvin, ya da ən pisi, biganəliyin qurbanı kimi öləceklerini bilirlər və düşükləri vəziyyət onlara daha ağır gəlir. Aralarmda on altı yaşlı oğlan da var. Siz bizim yeniyetmələrin necə göründüyünü bilirsiniz, bu barədə danışmayacağam. Oğlan büsbütün qorxu içindədi və bu hissi heç bir utanc hissi keçirmədən yaşayır. Öz iyrənc təbəssümünüzü nümayiş etdirməyin, onun dişi-dişinə dəyir. Amma siz onun yanına keşikçi də qoşmusunuz, bu səma xidmətçisinin vəzifəsi o məşum dəqiqələrdə həmin insanların gözlənti əzablarını yüngülləşdirməkdə. Gələcək həyat barədə söhbətlərin öldürülməyə aparılan insanlar üçün nə qədər faydasız və mənasız olduğunu, yəqin ki, bilirsiniz. Qardaş qəbiiistanhğmm hər şeyin sonu olması mənasını kəsb etmədiyinə inanmaq ağılsızlıq olardı. Yük maşınındakı məhbuslar susurlar. Keşikçi bir küncə sıxılmış oğlana tərəf çevrilir. Yəqin, bu onu daha yaxşı başa düşər. Oğlan sanki bu səsi bir pənah yeri sayıb, ondan yapışır. Səssiz dəhşət dolu dəqiqələrdə

kimsə ağzını açırsa, bəzən belə reaksiya olur: bəlkə, o səs sahibi hər şeyi yoluna qoyacaq. "Mən heç nə eləməmişəm", - oğlan deyir. "Bilirəm, - keşiş söyləyir, - amma indi söhbət bundan getmir. Sən ölümə hazırlaşmalısən". - "Axı məni niyə anlamasınlar ki, deyirəm, heç bir günahım yoxdu". - "Mən sənin dostunam və ola bilsin ki, səni anlayıram. Amma indi artıq gecdi. Mən sənin yanında olacam. Allah-taala həmçinin. Görərsən, sənə asan olacaq". Keşiş Allahdan dəm vurur. Bəs, oğlan Allaha inanırmı? Bəli, inanır. Deməli, o, qarşıda gözlənilən rahatlıqla müqayisədə yerdə qalan hər şeyin anlamsız olduğunu bilir. Amma məhz bu rahatlıq oğlanı qorxudur. "Mən sənin dostunam", - keşiş təkrar edir.

Qalanları susur. Onları da düşünmək lazımdı. Keşiş üzünü bu dəfə sükutun lap zirvəsində olanlara tərəf çevirir. Ətrafa yalnız gurultu səsi salan yük maşını şəhin nəmi qurumağa macal tapmamış yollarla sakitcə gedir. Bu ala-toranda sübhədən ayağa qaldırılmış insanlardan gələn xəfif qoxunu, görünməsə belə, quşların cəh-cəhindən, qoşulan atların kişnəməsindən sezilən kənd yerini təsəvvürünüzdə canlandırmağa çalışın. Küncə sıxılan oğlan yük maşınının brezent örtüyünün onun ağırlığı altında azaaq əyildiyini sezir. O, brezentlə bortun arasında boşluq olduğunu aşkarlayır. İstəsə aşağı tullana bilər. Keşiş arxası ona tərəf oturub, kabinədəki əs- gərlərsə qulaqlarını şəkləyərək, sübhöncəsi ala-tora-

run səslərinə diqqət kəsiliblər. Oğlan düşünmədən brezenti açır və aşağı hopparur. Yerə yığılmağı zəif bəqıltıyla müşayiət olunur, sonra tələsik addımlayır və tezliklə bu səslər də kəsilir. Lakin brezentin çırpılması və yük yerinə bir göz qırpımında dolan nəm hava keşışı və məhbusları geri çevrilməyə məcbur edir. Həmin an keşiş ətrafındaküara, onlarsa, öz növbəsində, keşişin üzünə baxırlar. Bax, bu saniyədə özünü Allaha xidmətə həsr edən bu insan cəlladları, ya qurbanların tərəfində olduğuna qərar verməli idi. Amma budur, artıq onu özününkülərdən ayıran arakəsməni döyəcləyir. "Achtung!" Həyəcan təbili çalınır. İki əsgər məşımın yük yerinə dırmaşır, silahlarını məhbuslara tuşlayırlar. Digər iki əsgərsə tarlaya tərəf qaçır. Yük məşımmdan bir neçə addım aralıda, şosedə dayanan keşiş dumarun arasından onları izləməyə çalışır. Məşırın yük hissəsində qalanlar isə təqib səsləri, boğuş çıxırtilar, atəş, sükut, sonra yenə səslər, daha aşağı səslər və nəhayət, ayaq tappıltıları eşidirlər. Oğlam geri gətirirlər. O, gülləyə tuş gəlməyib, amma dumanda azan oğlan heç yerə qaça bilməyib və qəfil ruhdan düşüb. Mühafizəçi əsgərlər onu sürüyə-sürüyə gətirirlər. Zərbələr güclü olmasa da, onu, hər halda, döyüblər. Əsas məsələ hələ qabaqdadır. O, nə keşişə, nə də digərlərinə baxmır. Keşiş bu dəfə kabinetə, sürücünün yanına keçir. Yük yerindəsilahlı əsgər oturur. Bir küncə sıxışdırılmış oğlan ağlamır. Baxışları brezentlə bortun arasından

düşən işıq zolağına dikilib. O, yenicə doğan günəşin işıqlandırdığı yola baxır.

* * *

Sizi yaxşı tanıyıram, bundan beləsini özünüz lap qəşəng təsəvvür edə biləcəksiniz. Amma siz bu hekayəti kimdən eşitdiyimi də öyrənməlisiniz. Bunu danışan fransız keşişi idi. O, mənə deyirdi: "Mən bu adama görə utanc hissi keçirirəm, heç bir fransız keşişi öz Allahırun qətlə xidmət etməsinə razılaşmaz və bu məni sevindirir". O haqı idi. Sadəcə, alman keşişi sizin kimi düşünürdü. Hər şeyi, hətta inancını belə vətəninə qurban vermək onun üçün təbiidi. Sizin hətta allahlarmız da səfərbər olub. Bu allahlar, təsdiqlədiyiniz kimi, sizinlədi, amma onlar zor-gücünə əsgəri xidmətə çağırılıblar. Gözünüz artıq heç nə görmür, siz yalnız irəli atılmağa qadirsınız. Və indi siz gücünüzü kor qəzəbə sərf etməklə müharibə edirsiniz, düşüncələrinizi nizamlamaq əvəzinə, silah və dağıdıcı həmlələri işə salırsınız, düynü açılması müşkül olan bir kələf yaratmışınız, işiniz-gücünüz inadkarca- sma beyin hüceyrələrinizi zəhərləmiş ideyanıza qulluq etməkdir. Bizim qəzəbə cavab verməyə gücümüz çatmadı. Amma budur, dolayı yol başa çatıb. Bizim idraka qəzəbi qoşmağımız üçün sizin günahsız bir uşağı qətlə yetirməyiniz kifayət etdi və bundan belə iki birə qarışdı. İndisə qəzəbdən danışaq.

Xatırlaym. Rəislərinizdən birinin qəzəblənməsinin şahidi olanda təəccübləndim, sizsə mənə dediniz: "Bu da yaxşıdır. Amma siz onu anlamaq iqtidanda deyilsiniz. Fransızların bircə çatışmayan cəhəti var, - onlar qəzəblənməyə qadir deyillər". Yox, bu, heç də belə deyil, sadəcə, fransızlar məziyyət məsələsində tələbkardır. Onlar bu məziyyətləri yalnız lazım olan anda nümayiş etdirirlər. Bu, onların qəzəbinə sizin yalnız indi-indi varə bildiyiniz səssiz güc qəur. Və məhz bu cür qəzəblə sonda sizə bir neçə kəlmə də deyim.

Artıq söylədiyim kimi, əminlik heç də həmişə könül oxşamır. Biz bu dolayı yolda nə itirdiyimizi bilirik, iç sakitliyi ilə qatıldığımız mübarizədən doğan, dözümlə tələb edən sevincin nəyin bahasına başa gəldiyindən xəbərimiz var. Və biz itirdiklərimizi geri qaytarmağın mümkünsüz olduğunu kəskin şəkildə hiss etdiyimizdən, apardığımız mübarizə axıra qədər qələbəyə inamla yoğurulub. Müharibə özünün sadə anlamında bizi qane etməyib. Biz ona mənən hazır deyildik. Xalqımız vətəndaş müharibəsini, kollektiv şəkildə davamlı mübarizəni, qeyd-şərtsiz fədakarlığı seçib. Bu müharibəyə səfeh, ya da alçaq hökumətin əmri ilə deyil, öz xoşuna qoşulub, bu müharibədə o, özünü tapıb və öz milli şüurunu müdafiə edib. Amma bunu özünə rəva bilməyin əvəzini çox bəha ödəyir. Lakin bu məqamda da xalqımızın xidmətləri sizin kindən qat-qat artıqdı. Çünki onun ən yaxşı övladları məhv olurlar - içimi ən çox dağıdan da budur. Adi

müharibənin qanlı nizamsızlığının öz üstünlüyü var; ölüm ağma-bozuna baxmadan, bəxtə-bəxt zərbə endirir. Biz apardığımız müharibədə rəşadət öz-özünü zərbə altına qoyur - siz gün-gündən ruhumuzun ən təmiz təzeihürünü özündə əxz edən kəsləri güllələyirsiniz. Çünki nə qədər sadələvh olsanız da, irəlini görmək qabiliyyətindən də məhrum deyilsiniz. Siz nəyi seçmək lazım olduğunu heç vaxt bilməmişiniz, əvəzində nəyi məhv etmək lazım olduğundan xəbərdarsınız. Özünü ruhun müdafiəçisi elan edən bizlərsə onu da bilirik ki, ruh yetərinəcə qüdrətli gücün altmda boğulub məhv ola bilər. Amma biz başqa gücə inanırıq. Artıq həyatla sağollaşmış, bəzən güllə ilə dəlik-deşik edilmiş qurbanlarınıza baxdıqca, həqiqətimizin simasını eybəcərləşdirə biləcəyinizi düşünürsünüz. Amma siz mübarizə apararı Fransa- nın inadkarlığını nəzərə alırımsınız. Ən çətin saatda ümitsiz ümid dadımıza çatır: bizim yoldaşlarımız cəlladlardan səbirli və güllələrdən qat-qat çox olacaq. Gördüyünüz kimi, fransızlar da qəzəblənə bilər.

Dekabr, 1943

Üçüncü məktub

İndiyə qədər sizinlə öz vətənim haqqında danışmışam və yaqın, əvvəldə siz bu illərdə mənim dilimin

nə qədər dəyişdiyi barədə fikirləşdiniz. ƏsUndə, belə deyil. Əslində, siz və mən eyni sözlərə müxtəlif mənə veririk, biz fərqli dillərdə danışırıq.

Sözlər həmişə oyatdıqları bu və ya digər hərəkətin, yaxud fədakarlığın çalarlarını daşıyır. Və əgər sizin üçün "Vətən" kəlməsi məndə nifrət hissi yaradan qanlı boğuş rənglərə bürünübse, bizim üçün o, mərdliyi izhar etməyin çətin olduğu, ancaq insanın tamamilə özünü ifadə etməyi bacardığı idrak şəfəqi ilə nurlanır. Bir sözlə, mənim dilim heç vaxt dəyişməyib və ehtimal ki, siz bunu artıq anladınız. Bu dildə mən sizinlə 1939-cu ilə qədər də danışmışam və hazırda da danışiram.

Bu həqiqəti sizə daha yaxşı göstərmək üçün bir etiraf edirəm. Vətənimizə gözə soxmadan, inadkarcasına və səbirlə xidmət etdiyimiz bütün dövrlərdə biz bir an da olsun əsas ideyanı, qəlbimizdə yaşayan əsas ümidi unutmamışıq. Həmin ideya - Avropadır. Artıq beş ildir biz onun barəsində danışırıq. Baxmayaraq ki, siz onu həтта həddindən çox xatırlayırsınız. Ancaq bu mövzuda biz fərqli dillərdə danışırıq: bizim Avropamız sizin Avropanız deyil.

Bizim üçün Avropanın nə demək olduğunu izah etməzdən əvvəl, sizi heç olmasa, bir şeydə əmin etmək istəyirəm: sizinlə savaşımağa (və sizi məğlub

etməyə!) bizi borclu edən səbəblərdən, yəqin ki, ən dərini bizi yalnız öz ölkəmizdə darmadağın edərək düz ürəyimizdən yaralamağınız yox, həm də bütün dünyaya eybəcər karikatura kimi təqdim etdiyiniz Fransa haqda ən gözəl təsəvvürlərimizi oğurladığınızı dərk etməyimizdədir. Sevdini təlxək papağm- da görmək - ən yandırıcı əzabdır. Və sizin ən yax- şılarımızm əlindən aldığınız, özünüzün seçdiyiniz təhqir məzmunu verdiyiniz o möhtəşəm Avropa ideyasını ürəklərimizdə qoruyub saxlamaq üçün bizdən şüurlu, səbirli sevgimizin bütün gücü tələb olunur. Bir termin var ki, biz onu siz kölələrin ordusunu "Avropa" adlandırmağa başladığınız vaxtdan, biz isə həmin sözün başlanğıc, məhrəm anlamını sevgi ilə qoruyub saxlamaq üçün yazmağı tərgitmişik: indi onu sizə izah edəcəyəm.

Siz, Avropadan danışsınız, fərq ondadır ki, o, sizin üçün mülkiyyətdir, biz isə özümüzü onun övladları sayırıq. Yeri gəlmişkən, siz Afrikanı itirdiyiniz gündən Avropadan danışmağa başlamışınız. Bu cür sevgi qüsurludur. Əsrlərin öz nəcib izini qoyduğu bu torpağa siz məcburi istefa yeri kimi baxırsınız, biz isə - ümidlərin ən məhrəmi kimi. Sizin ona olan qəfil ehtirasınız peşmançılıqdan və məcburiyyətdən doğulub. Bənzər hiss heç kəsi bəzəmir və sizə ay- dm olmalıdır ki, avropah adına layiq istənilən insan nifrətlə bundan imtina edib.

Siz "Avropa" söyləyəndə, "poliqon, çörək anbarı, ələ keçirilmiş zavodlar, əmrlərə itaətkar idrak" fikirləşirsiniz. Bəlkə, mən şişirdirəm? Hər halda, bilirəm ki, siz "Avropa" söyləyəndə, həyatınızın öz uydurmalarınıza səmimi şəkildə inandığınız ən yaxşı anlatında belə Almaniyaarun ağılığı altında xəyali və qanlı gələcəyə aparılan itaətkar millətlərin kölələrdən ibarət ordularını nəzərdə tutursunuz. Çox istərdim ki, sizi bu fərqi aydın şəkildə hiss etməyə məcbur edim: sizin üçün Avropa - dəniz və dağlarla əhatələnmiş, bəndlərlə kəsilmiş, şaxtaların qazıq-qazıq etdiyi, sünbüllü tarlalarla örtülmüş elə bir fəzadır ki, Almaniya burada ortaya öz taleyini qoyduğu oyun partiyasını oynayır. Ancaq bizim üçün Avropa - toxunulmaz iqamətgahdır, burada iyirmi əsr boyunca insan ruhunun ən təəccüblü misteriyalan oy- naruhb. O, Qərb insanının bütün dünyaya, tanrılara, özünə qarşı apardığı mübarizəsinin faciəli apogeyə çatdığı seçilmiş səhnədir. Gördüyünüz kimi, bizim Avropaya yanaşma ölçülərimiz fərqlidir.

Qorxmaym, sizə qarşı köhnəlmiş təbliğat qaydalarını irəli sürməyəcəm, xristian ənənələrinə çağırmayacam. Bu, tamamilə başqa problemdir. Siz də onun barəsində çox danışmışınız və özünüzü Romanın müdafiəçisi kimi təsəvvür edərək İsanı reklama çevirməkdən çəkinməmişiniz. İsa isə reklama onu gələcəyə yollayan öpüşü aldığı gündən öyrəncəlidir.

Eyni zamanda, xristian ənənəsi indiki Avropanı yaradan ənənələrdən sadəcə biridir və onu sizin qarşınızda müdafiə etmək mənə yaraşmaz. Burada Tanrıya meylli zövqlər və ürək tələb olunur. Sizə bəllidir ki, onlara aidiyyətim yoxdur. Ancaq fikirləşməyə başlayanda ki, mənim ölkəm Avropanın adından danışır və öz ölkəmizi müdafiə edərkən biz həm də Avropanı qoruyuruq, mən də müəyyən ənənəyə əsaslanıram. Bu həm də azsaylı böyük insanların və əbədi, məhvedilməz xalqın ənənəsidir. O, - mənim ənənəm, - iki elitaya malikdir: ağlım seçilmişləri və mərdliyin seçilmişləri, onun öz ruh hakimləri və saysız-hesabsız təbəələri var. Özünüz deyin, sərhədləri onun bəzi xalqların dühasının məhsulu olan, öv- lədlərin əbədi ruhu ilə örtülmüş bu Avropa sizin öz müvəqqəti hərbi xəritələrinizdə ştrixlədiyiniz rəngli nöqtədən fərqlənir, ya yox?!

Xatırlaym, mənim qəzəbimə güldüyünüz gün nə demişdiniz: "Əgər Faust qalib gəlmək istəsə, Don Kixot Faustla bacarmaz". Həmin vaxt cavab olaraq Don Kixot və Faustun bir-biri ilə savaşımaq və biri digərinə qalib gəlmək üçün yaranmadığını, incəsənətin vəzifəsinin dünyaya şər yaymaq olmadığını söylədim. Ancaq siz obrazlı mübaligəni xoşlayırsınız və oyumunuzu davam etdirdiniz. Artıq Hamletlə Ziqfridin arasında seçim etmək lazımdır. Mən heç də seçmək istəmirdim və ən əsası. Qərbin yalnız güc ilə

biliyin arasındakı kövrək tarazlığın sayəsində mövcud ola biləcəyinə qəti əmindim. Ancaq siz biliyi ələ salırdınız, siz ancaq güc barədə danışırdınız. Bu gün özümü daha yaxşı anlayıram və bilirəm ki, heç Faust da indi sizə köməkçi deyil. Çünki biz bir fikri qətiyyətlə mənimsədik: bəzi hallarda seçim etmək qaçılmazdır. Ancaq bizim seçimimizin əhəmiyyəti şübhə altma düşəcək - əgər biz də sizin kimi qeyri-insani, intellektual dəyərlərlə əlaqəsi olmayan seçim edəriksə. Biz o dəyərləri yenidən dirçəldə bilərik, ancaq siz bunu heç vaxt bacarmamışıq. Gördüyünüz kimi, eyni fikri təkrarlayıram: biz uzaqdan dönürük. Ancaq bu fikrə görə biz çox baha qiymət ödəmişik və ona haqqımız var. Bu isə məni belə söyləməyə təhrik edir: sizin Avropanız bizim üçün yaramır. Sizin Avropanızda ürəkləri birləşdirməyə və alovlandırmağa qadir heç nə yoxdur. Bizim işimiz isə ümumi işdir və biz onu sizə yad olan idrak ruhunda davam etdirəcəyik.

Çox da uzağa getməyəcəm. Bəzən ümumi mübarizəyə sərf etdiyim uzun saatlardan uzaq düşdüyüm anlarda hər hansı küçənin döngəsində mən Avropanın yaxşı tanıdığım bütün guşələri barədə düşünməli oluram. O, çətin, bəzən də faciəli tarixlə yaradılmış gerçəkdən də möcüzəli məkandır. Və mən Qərbin adi ziyalılarının yola düşdüyü bütün səyahətləri yenidən xəyalən təkrarlayıram: Florensiyarun monastır

bağçalarındakı qızılgüllər, Krakovun qızılı qübbələri, öz ölü sarayı ilə Qradçan, Vltavadan keçən Karlovı körpüsündəki qıc olmuş heykəllər, Zaltsburqun səliqəli bağları. Ah, bu çiçəklər və daşlar, təpələr və düzəngahlar, insanların və dövrlərin ağaclardan və qədim abidələrdən qarışıq vəhdət yaratdıqları peyzajlar! Mənim yaddaşım bu saysız-hesabsız obrazları vahid simada birləşdirir - mənim ümumavropa vətənimin simasında. Və fikirləşəndə ki, bu nurlu yorğun simaya artıq neçə illərdir sizlərin qara kölgəsi düşüb, onda ürəyiırı sızılır. Axı o yerlərin bəzilərini biz bir yerdə gəzib-dolaşmışıq. Həmin vaxt təsəvvür edə bilərdimmi ki, vaxt gələcək, biz oraları sizdən xilas etməli olacağıq! Və əlavə olaraq deyirəm: elə qəzəb və ümitsizliklə dolu saatlar olur ki, hələ də Müqəddəs Mark monastırında qızılgüllərin əvvəlki kimi çiçək açdığıma, göyərçinlərin Zaltsburq kilsəsinin üzərindən uçduğuna, Sileziyarun xırda məzarlıqlarında isə ətirşahların qızarmağıma heyfsilənirəm.

Ancaq fərqli anlar da olur - həqiqət anları - və mən sadaladıqlarıma görə şad oluram. Qədim torpağımızdakı bu peyzajlar, bu çiçəklər, bu əkin sahələri bizə hər yaz sübut edir: elə həqiqətlər var ki, onları siz qan içində boğmaq gücündə deyilsiniz. Elə bununla da məktubumu tamamlamaq istəyirəm. Qərbin bütün böyük kölgələrinin, Avropanın bütün 30 xalqının bizim tərəfimizdə olması mənə azlıq edir:

mən həm də onun torpaqları olmadan keçinə bilmərəm. Və əminəm, Avropada hər şey - onun təbiəti də, onun ruhu da - sizlərdən imtina edir, sakitcə, ehtirassız, qəzəbli nifrət göstərmədən yalnız qaliblərin möhkəm əminliyi ilə sizləri inkar edir. Avropa ruhunun sizə qarşı tuşladığı silah elə onun daima yetişən sünbüllərində, çiçəklərinin təmtəraqlı taclarında dirçələn torpağın özüdür. Bizim apardığımız mübarizə qələbəyə inamdan yoğurulub, çünki o, baharın qaçılmaz inadkarlığına malikdir.

Və nəhayət, bilirəm ki, sizin məğlubiyyətinizlə heç də hər şey qaydaya düşməyəcək. Avropam yenidən yaratmaq lazım gələcək. Onu həmişə yenidən yaratmaq gərəkdir. Ancaq hər halda, o, mənim yuxanda təsvir etdiyim Avropa kimi qalacaq. Hələ heç də hər şey itirilməyib. Və sonda öz həqiqətinə inanan, öz ölkəsinə vurğun olan, anamız Avropanın ruhu ilə qorunan, şüurla qiməcm arasmdakı ciddi tarazlıqda özünü tapan bizləri nəzərlərinizdə canlandırmağa cəhd edin. Mən bunları sizin üçün bir daha təkrarlayıram, çünki, bütün bunlar həqiqətdir - o həqiqət ki, sizinlə mənim dostluğumdan bəri ölkəmin də, mənim də keçdiyimiz yolları göstərir: hazırda biz üstünük və bu üstünlüyümüz də sizi məhv edəcək.

Aprel, 1944

Dördüncü məktub

Ölüm sonundur. Qoy olsun, biz müqavimət göstərərək həlak olacağıq və əgər nəsibimiz yox olmaqdısa, özümüzü bunda bir ədalət görürmüşük kimi göstərməyək.

Senakur Oberman (XC məktub)

Budur, məğlubiyyət gününüz gəlib çatdı. Mən sizə həm özü üçün, həm də sizə qarşı müstəqil sabah hazırlayan dünyaca tanınmış şəhərdən yazıram. O, bunun asan başa gəlməyəcəyini bilir, əvvəlcə dörd il öncəki gəlişinizlə gətirdiyiniz qaranlıqdan qat-qat zülmət gecəni yola salmaq lazımdı. Mən sizə hər şeydən məhrum olmuş ac, ocaqsız, işıqsız şəhərdən yazıram. Amma tezliklə orda təsəvvürünüzdə belə gətirə bilmədiyiniz yeniliklər baş verəcək. Bəxtimiz gətirsə, sizinlə üz-üzə gələcəyik. Və o zaman niyə və nə uğrunda mübarizə apardığımızı fərqi nə vararaq döyüşə biləcəyik; mən sizin hansı niyyətlə hərəkət etdiyinizi yaxşı bilirəm, siz də öz növbənizdə mənim məqsədimi dəqiq təsvir edirsiniz.

Bu iyul gecələri mülayim olduğu qədər, onlarda məşum bir ağırlıq da var. İnsan Sena çayının sahilində yüngülləşir, əvəzində ağacların altında ağır düşüncələrə dalaraq, bütün istək və arzularını bircə başlanğıca cəmləyir. Mən gözləyir və barənizdə

düşünürəm: hələ sizə deməli bir neçə kəlməm qalıb və bu, son olacaq. Sizə necə oldu ki, hələ dünən bir-birimizə bu qədər bənzədiyimizi, bu günsə düşməyə çevrildiyimizi, əvvəllər necə sizin tərəfinizdə ola bildiyimi, bu günsə aramızda hər şeyin bitdiyini söyləmək istəyirəm.

Biz uzun müddət birlikdə bu dünyada ali idrakın olmadığı düşünürdük və əməlli-başlı yanıldıq. Hansısa anlamda mən elə indi də bu cür düşünürəm. Amma həm də bundan digər nəticələrə gəlib çıxmışam - nə vaxtsa mənə söylədiklərinizdən, sonra illər boyu tarixə yeritmək istədiklərinizdən tam fərqli bir nəticəyə. Bu gün özümə deyirəm ki, əgər siz gerçəkdən də öz fikir məntiqinizə sədaqətinizi qoruyub saxlamısınızsa, onda mən işlərinizə haqq qazandırmalıyam. Və bütün bunlar o qədər əhəmiyyətlidir ki, məhz indi, bizi bu qədər ümidləndirən, sizə bu qədər təhlükə doğuran bu yay gecəsində onun üzərində dayanmalıyam.

Siz heç vaxt mövcudluğun dərrakəliliyinə inanmamışınız və nəticədə belə qənaətə gəlmisiniz ki, guya, hər şey eyni cür əhəmiyyətlidir, guya, yaxşıqla pisliyin tərifi tamamilə sərbəstdir. Belə zənn etdiniz ki, hər hansı bir əsaslandırılmış insani, ya ilahi mənəviyyətin olmadığı şəraitdə yeganə dəyərlər heyvan səltənətinə aid zorakılıq və hiyləgərlikdir, insanın bir heç olmasını və istədiyiniz zaman onun ruhuna qəsd edə biləcəyinizi düşündünüz. Sizə görə, tarixlərdən

ən mənasızında ayrı-ayrı fərdlərin təyinatı, sadəcə, hakimiyyət uğrunda min bir fırıldaqdan, mənəvi tələbi isə istilaçının sayıqlığından ibarətdir. Açıqı, eyni cür düşündüyümüzə inandığım zamanlarda sizinlə apardığım mübahisədə içimdə həmişə ixtiyar sahibi olan ədalətə meylimdən savayı, demək olar ki, başqa bir dəlil tapa bilmirdim. Bu arada həmin meyl sonda mənə qəfil baş qaldırmış ehtiras qədər məntiqi izaha tabe olmurmuş kimi görünməyə başlayırdı.

Fərq nədə idi? Məsələ burasındadı ki, siz ümitsizliyə qapılmağa asanlıqla razılaşdınız, mənsə ona heç baş əymədim. Siz yer üzündəki nəsibinizin ədalətsizliyini onu daha da mürəkkəbləşdirməyə cəsarət edəcək qədər yetərli əsas saydınız, mənsə, əksinə, insanın əzəli ədalətsizliklə mübarizə aparmaqla ədaləti təsdiq etməli olduğunu düşündüm. Bəli, o, yer üzünə səpələnmiş bədbəxtliklərə qarşı çıxaraq xoşbəxtliyi tərənnüm etməlidir. Çünki siz öz ümitsizliyinizdən sərxoş olmusunuz, siz ondan onu prinsip həddinə qaldırmaqla yaxa qurtarmısınız, sizin məramınız insan əllərinin yaratdıqlarını məhv eləmək və insanın əzəli fəlakətini son həddə çatdırmaqla ona qarşı mübarizə aparmaq olub. Mənsə ümitsizliyə qapılmaqdan imtina etməklə və işgəncələrə məruz qalmış bu dünyanı qəbul etməklə, sadəcə, insanların həmrəyliyə nail olmalarını və öz ürəkbulandıran taleləri ilə mübarizəyə başlamalarını istəyirdim.

Gördüyünüz kimi, eyni prinsipdən hərəməz bii cür əxlaqi nəticə çıxardıq. Məsələ burasındadır ki yolun hansısa yarısında zəhin açıqlıqı bir kəpərt tullayıb, bir başqasırun sizin və milyonlarla həm vətəninizin əvəzinizdən düşünməsini rahat saydım: (yəqin, siz həm buna yetərincə etinasız yanaşdığımız vurğulayardınız). Göylərə qarşı vuruşmaqdan usan dığınızdan, zəhninizin sakitləşməsini qəlbləri şikəs etməkdə və torpaqları tapdalamaqda gördünüz. Q1 sası, siz ədalətsizliyi seçdiniz, siz allahlarla saziş bağ ladiniz. Sizin məntiqiniz yalnız zahirdə məntiqlidir.

Sizə zidd olaraq mən torpağa sadıq qalmaq üçür ədaləti seçdim. Bu dünyada ali mənanın olmadığı düşünmüşəm, düşünürəm də. Amma yenə onda nə yinsə bir məna kəsb etdiyini də bilirəm və bu - insan dı, çünki yalnız o, mənaya qarşı tələbkardı. Bu dün yada, heç olmasa, bircə həqiqət var - insan həqiqət və bizim təyinatımız onun taleyə rəğmən dərk edil miş qətiyyəti möhkəmləndirməkdir. İnsan və tək cə insan - yeganə məna da, bəraət də odur, həyatd; müəyyən baxışları xilas etmək fikrinə düşənlər məh: insanlara nicat verməlidir. Həqarət dolu təbəssüm lə gülümsəyirsiniz: insanı xilas etmək hardan çıxdı' Amma mən var-gücümle bağıracağam: bu onu şikəs etməmək, yalnız ona aydın olan ədalətə inanmaqdı.

Biz məhz bunun naminə mübarizəyə atılmışıq Məhz bu səbəbdən bizə o qədər də xoş olmadan tap daladığınız cığırdan keçdik və sonda darmadağın

olduq. Axı sizin gücünüzü ümitsizlik təşkil edirdi. Ümitsizlik tənha qalanda, hər şeydən təmizləndə, özündən əmin olanda, ən müdhiş sonuclardan belə qorxmayanda, dağıdıcı gücə sahiblənir. Biz qətiyyətsizlik içində boğulanda, gözlərimizi keçmişin xoşbəxt görüntülərindən çəkə bilməyəndə, bizi əzən də elə bu güc oldu. Düşünürdük ki, xoşbəxtlik bizə sırınmış taledən qopara bildiyimiz ən qiymətli nailiyyətdir. Hətta yerlə yeksan edilməyin ortasında belə bizi keçmişlə bağlı keçirdiyimiz təəssüf hissi tərk etmədi.

Amma siz istədiyinizə nail oldunuz, biz tarixin axarına düşə bildik. Quşların cəh-cəhi və axşamların sərinə artıq beş ildi ki, zövqümüzü oxşaya bilmir. İxtiyarımıza zidd olaraq, ümitsizliyə qapıldığ. Biz həyatdan uzaq düşdük, çünki onun hər növbəti anı ardınca ölüm gətirdi. Artıq beş ildi ki, səhərlər ölümöncəsi xırıltı səsləri olmadan açılmır, axşamlar dustaqxana əzablarına şahid olmadan düşmür, günortalar qan- sız-qadasız ötürmür. Bəli, biz sizin arxanızca getməli olduq. Amma bizim son dərəcə müşkül rəşadətimiz arxanızca müharibə cığırı ilə getməklə xoşbəxtliyi unutmamaqdı. Biz səs-küyün və qəzəbin ortasında yaddaşımızda günəşli dənizi, tamaşa etməkdən doymadığımız uca dağları, sevgilimizin təbəssümünü qoruyub-saxlamağa çalışdıq. Üstəlik, bunlar bizim ən etibarlı silahımız oldu və biz onu heç vaxt yerə qoyan deyilik. Çünki onu yerə qoyduğumuz gün elə

sizin kimi ölüyə çevriləcəyik. Sadəcə, biz indi bilirik ki, xoşbəxtlik silahını qayıрмаq üçün çoxlu zaman və həddən ziyadə qan tələb olunur.

Biz sizin fəlsəfənizə uyğunlaşmaq, hətta hansısa məqamda ona oxşamaq məcburiyyətində qaldıq. Siz məqsədsiz qəhrəmanlıq yolunu seçdiniz - axı bu, dünyada mənasını itirmiş yeganə dəyərdi. Və özünü belə seçim etməyiniz azmış kimi, üstəlik, bizə və başqalanna da sırıdınız. Məhv olmamaq üçün sizin kimi hərəkət etmək məcburiyyətində qaldıq. Amma məhz həmin vaxt öz üstünlüyümüzü sezdik — o, məqsədimizin olmağı idi. İndi sonunuzun yaxınlaşdığı bir zamanda bu kəlmələri sizə söyləmək iqtidarındayıq — təkcə şücaət o qədər də böyük şey deyil, xoşbəxtlik qat-qat çətindir.

İndi sizə çox şey aydın olmalıdı, o cümlədən bir-
! birimizə düşmən olmağımız da. Siz ədalətsizlik tərəfdarisınız və onun qədər heç nə içində bu qədər nifrət doğura bilməz. Amma indi mən əvvəllər kortəbii olaraq qarşıladığım hissə məntiqli bəraət tapmışam. Mən sizə qarşı döyüşürəm, çünki sizin məntiqiniz elə ehtiraslarınız qədər cinayətkardı. Və bu dörd il ərzində ətrafa səpələdiyiniz o dəhşətdə ağılınız duyğularınızdan az günahkar deyil. Bax, elə buna görə də sizə çıxarılmış hökm qətidi, heç bir bəraətə əl yeri qoymur, mənim üçün siz artıq ölüsünüz. Amma heyvanlığınız qarşılığında çıxardığım hökmü yerinə yetirdiyim dəqiqələrdə mən yenə də

hər ikimizin eyni mühakimədən - tənhalıqdan irəli gələrək çıxış etdiyimizi xatırlayacağam, sizin və bizim, elə bütünlükdə Avropanın ümumi fikir faciəsinin içində olduğunu unutmayacam. Və bütün elədiklərinizə rəğmən sizin adınızın insan olduğunu xatırladacam. İnancımızı şübhə altına qoymamaq üçün sizdə özünüzün başqalarında əhəmiyyət vermədiyiniz şeyə - insanlığa hörmət etməyə məcburuq. Uzun illər bu, sizə şübhəli üstünlük verib: siz bizdən asan qətlə yetirmisiniz. Və əsrlər boyu oxşar qabiliyyət bizə oxşayan bütün kəslər üçün uduşlu olacaq. Amma bizə oxşamayanlar da, hətta faciəli pozuntularna rəğmən, insanlıq xatirinə son bəraəti və öz günahsızlığının etirafı ilə günahlarını yumuş olur.

Ətrafda gedən döyüşün sonuna yaxınlaşarkən, cəhənnəmə çevrilmiş şəhərin düz mərkəzində olarkən, eybəcər hala salınmış ölürlərimizə və yetimlərlə dolu kəndlərimizə baxmayaraq, qətiyyətlə deyə bilərəm ki/ sizi amansızcasına qırmaq zamanı gələndə, gözlərimizi nifrət pərdəsi örtməyəcək. Və hətta sabah-birigün bir çoxları kimi ölümlə üz-üzə duranda belə, yenə də nifrətin hökmranlığı altında olmayacağıq. Biz qorxmadığımıza and içə bilmərik/ biz yalnız onun artmamasına çalışa bilərik. Əvəzində zərrə qədər də olsun nifrət etməyəcəyimizə and içə bilərik. Və mən sizi inandırmaq istəyirəm: biz bu gün nəyə nifrət etdiyimizi aydın surətdə bilirik - bu,

ədalətsizlikdi və biz sizin ruhunuzu şikəst etmədən əzəmətinizi qırmaq niyyətindəyik.

Gördüyünüz kimi, keçmiş üstünlüyünüzü saxlamış olursunuz. Amma onun arxasında bizim indiki aydın üstünlüyümüz durur. Məhz onun hesabına bu gecəni rahat keçirirəm. Bizim gücümüz, bax, bundadır; aqlımız, həmçinin kainatın hədsizliyi üzərində həyəcanla başlıdır, amma eyni zamanda aqlın faciəsinin ən son həddində insan dəyəri ideyasını xilas edirik və oyanışa nail olmaq üçün ondan sarsılmaz cəsarət alırıq. Şübhəsiz ki, bizim yaşananları ittiham etməyimiz heç də yumşalmayıb. İnsan nəsinin ümitsiz çalarlar almaması üçün yeni bilginin haqqını yetərinə bəla ödəmişik. Dan yeri sökülməmiş yüz minlərlə güllələnənlər, məşum dustaqlar, milyonlarla övladlarının meyitləri ilə gübrələnmiş Avropa torpağı - bütün bunlar bildiklərimizə iki-üç çalının artırılması üçün verilən qurbanlardı. Məlum prosesin faydası isə yəqin, bəzilərimizə ləyaqətli şəkildə ölməsinə kömək etməsi ilə məhdudlaşacaq. Bəli, bütün bunlar heç də ümidverici deyil. Amma bizlərə bu cür taleyə layiq olmadığımızı sübuta yetirmək lazım gələcək. Məqsədimiz də məhz budur və biz sabah ona doğru gedəcəyik. Yay mehinin azacıq əsdiyi bu Avropa gecəsində milyonlarla silah və silahsız insan döyüşə hazırlaşır. Tezliklə məğlubiyyət qürubunuz baş tutacaq. Sizin amansız zəfərinizə bu qədər biganə qalan göylər bizim tar-mar etdiyimiz

günə də laqeyd mövqedə duracaq. Və bu gen elə əvvəllər olduğu kimi, göylərdən heç nə gözləmirəm. Amma biz, ən azmdan, sizin cidd-cəhdlə çarəsiz etdiyiniz insan varlığının tənhalıqdan qurtulması üçün əlimizdən gələni əsirgəməyəcəyik. İnsanlığa sədaqəti qulaqardına vuran o əzəmətli ordunuzda hər kəs özünü tənhalıqda ölümə məhkum edib.

Və indi, nəhayət, sizə söyləyə bilərəm: əlvida!

İyul, 1944

SƏNƏTKAR VƏ ONUN ZAMANI

(Alber Kamyu ilə müsahibəsrdsn)

— Sizin bir sənətkar kimi müşahidəçi rolunu seçdiyinizi söyləmək olarmı?

- Bunun üçün xüsusi şöhrətpərəstlik və ya istedadın olmalıdır - mən hər ikisindən məhrumam. Ümumiyyətlə, heç bir xüsusi rola iddia etmirəm və indiki vəzifəmdən başqa, heç bir vəzifəm yoxdur. Bir insan kimi xoşbəxt olmaq istəyirəm; bir sənətkar kimi hələ

bir çox personaja həyat verə bilərəm, müharibələrsiz və məhkəmə prosesləri olmadan çox yaxşı keçinərdim. Ancaq hamı kimi, mənim də ardımca gəlirlər. Keçmiş zamanların sənətkarları, heç olmasa, tiraniya qarşısında susqun qala bilərdilər. İndiki tiraniyalar öz mexanizmlərini təkmilləşdirirlər. Onlar sakitcə dayanmağı, yaxud baş verənlərə qoşulmamağı qəbul etmirlər. Susmaq olmaz, ya lehinə olmalısən, ya da əleyhinə. Belə bir halda mən əleyhinə olanlardanam.

Ancaq bu, heç də sərfəli müşahidəçi rolunu seçmək anlamı gəlmir. Bu, o deməkdir ki, zamanəni necə varsa o cür də qəbul edirsən, başqa sözlə, öz işinlə məşğul olursan. Üstəlik, unudursunuz ki, bu gün hakimlər, şahidlər və müttəhimlər təəccüblü tezliklə yerlərini dəyişirlər. Əgər hansısa seçimin varsa, bu, əksər filosoflardan fərqli olaraq, heç vaxt hakim kürsüsündə, yaxud onun arxasında olmamaq seçimindən ibarətdir. Yerdə qalan hallarda istədiyin kimi hərəkət etmək imkanların genişdir. Onlardan birincisi və ən məhsuldarı - sindikalizmdir.

- Sizə elə gəlmirmi ki, bu, sənətkarın vəzifəsinin idealist, romantik yozumudur, hansısa mənada don- kixotluqdur? Eyni meyli çoxları sizin son əsərlərinizdə də görür...

- Sözlərin məzmununu nə qədər təhrif etsəniz də, onlar əvvəlki olaraq qalır. Bildiyim qədərincə, romantik o şəxsdir ki, onu tarixin əbədi hərəkəti, zamanın qürubunda hansısa füsunkar hadisə ilə yekunlaşacaq nəhəng epopeya cəlb edir. Mən isə tamamilə başqa mətləbləri göstərmək istəmişəm - insanın və tarixin gündəlik mövcudluğunu, bizim gündəlik yaşamımıza daha çox işıq salmağı, özünün və başqalarının deqradasiyasına qarşı inadkar mübarizəni.

Yeri gəlmişkən, idealizmin ən pis forması ondadır ki, istənilən hərəkəti və istənilən həqiqət tarixin bu

hadisəyə uyğun gəlməyən bu və ya digər dərəcədə mifik sonluq nəzərdə tutan müəyyən mənasına tabe etdirəsən. Məgər gələcəyi, yəni hələ tarixə çevril- məyeni və heç bir konkret xüsusiyyətləri olmayanı tarixin qanımı kimi qəbul etmək - realizmdir?

Mən isə əksinə, məntiqsiz və təhlükəli mifologiyaya, burjua, yaxud psevdo-inqilabi olmasından asılı olmayaraq romantik nihilizmə qarşı dayanan əsl realizm uğrunda çıxış edirəm. Bir sözlə, romantizmdən uzağam, qanunun və qaydaların zəruriliyinə inam- nıram. Sadəcə iddia edirəm ki, istənilən qaydadan söhbət getmir. Əgər ehtiyac hiss etdiyimiz qanun və qaydaları bizə qanunları unutmuş cəmiyyət, yaxud özlərini istənilən qanunilikdən azad elan edən təlimlər vermək istəyirsə, bu, təəccüblü olardı.

- Marksistlər və onların ardıcılıları da özlərini humanist sayır. Ancaq onların təsəvvürünə görə, insan təbiəti birdəfəlik məhz gələcəyin sinifsiz cəmiyyətində formalaşır.

- Bu, ilk növbədə onların bugünkü vəziyyətlə razılaşmadığını göstərir; bu humanistlər insanın ittihamçısı rolunda çıxış edir. Təəccüblüdükmü ki, bu cür iddialar açıq siyasi proseslər rejiminə çevrilir? Onlar sabah olacaq insan nəminə bugünkü insandan imtina edirlər. Bu, dini tipli ideyadır. Məgər bu ideya

gələcəkdə Tann səltənətini tələqin edən ideyadan daha əsaslı sayıla bilərmə? Əslində isə, insan qismətinin sərhədlərində tarixin sonu heç bir konkret məzmun daşımayan anlayışdır. O, yalnız inanc və yeni mistifikasiyanın mövzusu ola bilər. Üstəlik, həmin mistifikasiya nə vaxtsa müstəmləkə əsarətini yolunu azmış qəlbləri xilas etmək zərurəti ilə əsaslandırmağa çalışan əvvəlki mistifikasiyalardan heç də geri qalmır.

— Burada sizin və solçu ziyalıların yollar ayrılırmı ki?

- Demək istəyirsiniz ki, burada həmin ziyalıların yolları solçu hərəkətlə ayrılırmı ki? Əvvəlindən başlayaraq solçular ədalətsizlik, obskurantizm və əsarətlə mübarizə aparıb. Və həmişə hesab ediblər ki, bu anlayışlar bir-biri ilə əlaqəlidir. Mövhumatm ədalətə, dövlət maraqlarının isə azadlığa aparıb çıxara biləcəyinə dair fikirlər yaxın keçmişdə yaranıb. Həqiqət ondadır ki, bəzi solçu ziyalılar (xoşbəxtlikdən, hamısı yox) güc və uğurdan hipnoza düşüblər, necə ki, sağçı ziyalılar müharibəyə qədər və müharibə vaxtı' eyni vəziyyətə düşmüşdülər. Əqidələrinin fərqli olmasına baxmayaraq, hər ikisini mövqelərini eyni dərəcədə təslim etməkləri doğmalaşdırır. Bəziləri millətçi-realist, digərləri isə sosialist-realist olmaq istəyirdi. Yekunda isə onlar millətçiliyi də, sosializmi də bütün * İkinci Dünya Müharibəsi nəzərdə tutulur

məzmununu itirmiş realizmə qurban verdilər. İndi də realizmə uğur qazanmağın ideal və illüзор taktikası kimi sitayiş edirlər.

Mahiyyətə, bu mövqeni anlamaq mümkündür. Özlərini solçu sayan və ya elan edən şəxslərin yeni baxış nöqtəsi ondan ibarətdir ki, zorakılığa bəraət vermək olar, çünki onu, əslində, heç nə ilə əsaslandırlmayan hansısa tarixi düşüncə diktə edir. Elə çıxır ki, imtiyazlı cəlladlar mövcud ola bilər - niyə onların imtiyazlı olmağı isə naməlum qalır. Bu, heç də qiyamçı adma iddia etməyən Jozef de Mestrin¹ başqa kontekstdə söylədiklərinə bənzəyir. Mənim üçün bu baxışlar qəbul edilməzdir. İcazənizlə, onlara qarşı mən indiyədək solçu mövqe sayılan ənənəvi mövqeni qoyardım: bütün cəlladlar bir-birinin tayıdır.

- Müasir dünyada sənətkar nələr edə bilər?

- Ondan istehlakçıların uğurundan yazmağı, yaxud müasirlərinin əzablarına əks-sədasını içində boğmağı tələb etmirlər. Madam ki, şəxsi rəyimi eşitmək istəyirsiniz, bacardıqca aydın şəkildə ifadə etməyə çalışacam. Sənətkar olaraq, öz əsrimizin işlərinə qarışmağa borclu olmaya bilərik. Ancaq bir insan kimi - borcluyuq. İstismar olunan və ya

¹ Jozef de Mestrin - fransız filosofu, siyasətçisi və ədibi. Siyasi mühafizəçilik bəni sayılır. 1753-1821-ci illərdə yaşamış

güllələnən şaxtaçıya, həbs düşərgələri və koloniya- lardakı kölələrə. Yer üzündəki minlərlə incidilənlərə gərəkdir ki, danışmağı bacaran hər kəs onların sükutunun signalını eşitsin və ötürsün, onları tənhalıqda qoymasm. Mən ümumi mübarizədə iştirak etməklə və hər gün qəzəbli məqalələr yazmaqla təkcə ona çalışmırdım ki, dünyanı yunan heykəlləri və şedevrləri doldursun. Mənim daxilimdə bunları arzulayan insan da var, ancaq onun başqa işi mövcuddur - öz təsəvvüründəki obrazlara həyat vermək. İlk məqalələrimdən başlayaraq sonuncu kitabıma qədər ona görə çoxlu yazmışam ki, məni kimliyindən asılı olmayaraq, əzilənlərin və təhqir olunanların gündəlik həyatı cəlb edib. Həmin adamların ümidə ehtiyacı var, ancaq ətrafda susqunluq hökm sürürsə və ya onlara iki alçaltma növündən birini seçməyi təklif edirlərsə, onda onlar həmişəlik ümidlərini itirəcəklər və biz də onlarla birlikdə ümidlərimizi dəfn edəcəyik. Məncə, bu fikirlə barışmaq qeyri-mümkündür və kimin üçünsə bu qeyri-mümkündürsə, o, öz qülləsində yuxulaya bilməz. Ona görə yox ki, xeyirxahdır, yox, sadəcə, üzü olaraq qəbul etmədiyinə görə. Bu hiss isə ya var, ya da yoxdur. Bu hissdən məhrum olan çoxlarını görmüşəm, ancaq onların sakit yuxusuna həsəd aparmıram.

Bu, öz yaradıcılıq təbiətimizi hansısa ictimai vəzifəyə qurban verməli olduğumuz anlamına gəlir.

Başqa yerdə izah etmişəm: niyə sənətkar bu gün heç vaxt olmadığı qədər gərəklidir. Ancaq o, mübarizəyə qoşulursa, qoy bunu sənətkar kimi yox, bir insan kimi etsin - onsuz da bu, onun üslubunda öz izini qoyacaq. Məgər bizləri sənətkar edən üslubumuz deyilmi? Biz əsərlərimizdə səhralardan və eqoistik sevgidən danışa bilərik, ancaq ömrümüz ictimai toqquşmalarda keçirsə, həmin həyatın nəfəsi anlaşılmaz şəkildə sevginin təsvirinə təsir edəcək və səhraları yaşayış yerinə çevirəcəkdir. Əlbəttə, nihilizmdən qurtulmağa başladığımız indiki dövrdə yaradıcılıq dəyərlərini humanizm dəyərləri naminə inkar etməyəcəyəm və ya əksinə. Mənim üçün onlar bir-birindən ayrılmazdır və mən böyük sənətkarları (Molyer, Tolstoy, Mel- vill) öz əsərlərində bu şərt arasında tarazlığı saxlaya bildiklərinə görə dəyərləndirirəm. Dövr bizi həyatda həmin tarazlığı axtarmağa və bütün gücü ilə qoruyub saxlamağa məcbur edir. Bu səbəbdən də çoxlu sayda sənətkar bu gərginliyə tab gətirə bilməyərək özlərinin fil sümüyündən düzəldilmiş qüllələrində və ya ictimai xidmət məbədlərində gizlənir. Mənim üçün hər ikisi məğlubiyyətdir. Biz eyni ölçüdə həm gözəlliyə, həm də əzaba xidmət etməliyik. Burada çox böyük səbir, qüvvə, yalnız özünün bildiyin uğur qazanmaq bacarığı gərəkdir — bu keyfiyyətlər son dərəcə zəruri olan dirçəlişin əsaslarıdır.

Və sonuncusu, bilirəm, bu yol təhlükələrdən və məhrumiyyətlərdən uzaq deyil. Biz risk etməliyik:

masa arxasında yaradan sənətkarların dövrü artıq keçib. Ancaq bu, kədər üçün bəhanə olmamalıdır Sənətkar özünü tənha saymağa meyllidir, çox vaxt bunu ona kənardakı bədxahları da söyləyir. Halbuki bu cür deyildir. Onun insanlar arasında öz yeri var - nə aşağıda, nə də yuxarıda; çalışan və döyüşənlərin yanında. Əzilənlərin mövcud olduğu cəmiyyətdə onun məramı - türmələrin qapısını açmaq, insanla- nın bədbəxtliyini və xoşbəxtliyini səsləndirməkdir. Bununla da, sənət düşmənlərin acığına sübut edir ki, məhz özü heç kəsə düşmən deyil. Sənət öz-özlüyündə bizə dirçəliş, ədalət və azadlıq verə bilməz. Ancaq o olmasa, dirçəliş də qiymətdən düşür. Mədəniyyətin və onun üçün zəruri olan nisbi azadlığın olmadığı cəmiyyət, sadəcə, cəngəllikdir. Ona görə də əsl sənət nümunəsi - gələcəyə bəxşidir.

1953

İSVEÇ NİTQİ

(Stokholm. 10 dekabr 1957-ci il. Nitq Stokholm ratuşasında. Nobel mükafatlarının təqdimatı mərasimindən sonra təşkil olunan ziyafətdə söylənilib)

Sizin azad akademiyanızın alicənablıq göstərərək mənə təqdim etdiyi mükafatı qəbul edərkən böyük təşəkkür hissi keçirirəm və bu mükafatın mənim kiçik şəxsi xidmətlərimi üstələdiyini gözəl dərk etdiyimdən bu hiss daha da dərinidir. İstənilən insan, xüsusilə də sənətkar nüfuza can atır. Təbii ki, mən həmçinin. Ancaq sizin qərannızdan xəbər tutanda, istər-istəməz onun əhəmiyyətini özümün, əslində, kəsb etdiyim dəyərlə müqayisə etdim. Nisbətən hələ gənc olan, yalnız şübhələrini özünün sərvəti sayan, yazıçıhıq məharəti mükəmməllik uzaq, əməkçi tənhalıqda və ya dostluğun tənhalığında yaşamağa öyrəşmiş hansı insan onu - özünə qapılmış birisini bir anın içində şöhrətin gözqamaşdırıcı şüalarında hamının seyrinə çıxaran bir qərardan xəbər tutduqda qorxu hissi keçirməz ki? Avropada nə qədər sayda

böyük yazıcının unudulmağa məhkum olduğu, vətənlərinin isə sonsuz fəlakətlərlə qarşılaşdığı bir vaxtda bu yüksək ehtiramı o, asanlıqla qəbul edə bilərmə?

Bəli, mən bu panik qorxunu, bu daxili təşvişi daddım. Və yenidən qəlb sakitliyimi qaytarmaq üçün öz adı şəxsiyyətimi taleyimin heç də layiq olmadığı səxavətli bəxşişi ilə tarazlaşdırmalıyam.

Özümü bu bəxşişə uyğunlaşdırmaq çətin olduğundan, şəxsi xidmətlərimə söykənərək bütün həyatım boyu, ən fərqi şəraitlərdə mənə yardımçı olanları köməyə çağırmaqdan başqa bir şey tapmadım. Mən ədəbi yaradıcılığım və yazıcının cəmiyyətdə roluna aid təsəvvürləri nəzərdə tuturam. İcazə verin, mənim bu sahədə təsəvvürlərimin nədən ibarət olduğunu mümkün olan qədər sadə formada izah edirəm.

Mən yaradıcılığım olmadan yaşaya bilmərəm. Ancaq yaradıcılığı da heç zaman hər şeydən yuxarıda qoymamışam. Əksinə, o, mənə insanlardan uzaq düşməmək, özüm kimi qalmaq, ətrafdakıların yaşadığı kimi yaşamaq üçün zəruridir. Mənim nəzərlərimdə yaradıcılıq heç də tənha sənətkarın əyləncəsi deyil. O, bacardıqca daha çox insanın hisslərini həyəcanlandırmaq, onlara gündəlik əzab və sevinclərin "seçilmiş", ali obrazını vermək vasitəsidir. Məhz

bu səbəbdən yaradıcılıq sənətkarın üzərinə tənhalığa çəkilmək öhdəliyi qoymur, sənətkarı ən bayağı və ən universal həqiqətlərlə smağa çəkir. Olur ki, insan özünü "seçilmiş" hiss etdiyinə görə sənətkar qismətini seçir, ancaq çox tezliklə əmin olur ki, onun incəsənəti, seçilmişliyi yalnız bir mənbədən qidalanır: ətrafdakılara bənzərlikdən. Sənətkar məhz özü ilə digərləri arasında daimi səyahətdə, yoxluğunda keçinə bilmədiyi gözəllikdən yaxa qurtarmağa gücü çatmadığı insan cəmiyyətinə aparan yolun yarısında yetişir və bərkiyir. Məhz buna görə əsl yaradıcıya lovğalıq və təkəbbür yaddır: o, ittiham etməyi yox, başa düşməyi özünə borc sayır. Və əgər bu dünyada o, kiminsə tərəfini saxlamalı olursa, yalnız cəmiyyətin tərəfində olmağa borcludur. O cəmiyyətin ki, Nitsşenin məşhur kəlamındakı kimi, orada tale yox, yaradıcı hökmrandır. Fərq etməz, yaradıcı əməkçidir, yoxsa intellektual.

Eyni səbəbdən, yazıçının rolu ağır insani vəzifələrdən ayrılmazdır. Öz təyinatına görə o, bugünkü tarixi yazanların xidmətçisi ola bilməz. Əksinə, yazıçı tarixdən əziyyət çəkənlərə xidmət etməlidir. Əks halda, onu tənhalıq və incəsənətdən kənarlaşdırılmaq təhlükəsi gözləyir. Və milyonlarla döyüşçüsü olan bütün tiraniya orduları da onu tənhalığın cəhənnəmindən dartıb çıxara bilməyəcək: hətta - və xüsusilə — o, onlarla ayaqlaşmağa razılaşırsa belə. Ancaq dünyanın

uzaq bir küncündə təhqir və işgəncələrə məruz qalan birçə naməlum məhbusun sükutu yetərlidir ki, yazıçını tənhalıq əzablarından qurtarsın - əgər yazıçı hər dəfə azadlığın ona bəxş etdiyi imtiyazlardan yararlanaraq bu sükutu xatırladarsa və öz sənəti vasitəsilə onu hamının sərvətinə çevirərsə.

Bizim heç birimiz bu cür xidmət üçün böyük deyilik. Ancaq həyatın bütün şəraitlərində məşhur, yoxsa naməlum, tiraniya qandallarına vurulmuş, yoxsa hələlik söz azadlığına yiyələnməsindən asılı olmayaraq, yazıçı öz mövcudluğunun yeganə bəraəti sayılan insanlarla canlı həmrəylik hissini əldə edə bilər. Bunun yeganə şərti onun sənətinin möhtəşəmliyini təşkil edən iki yükü bacardığı qədər üzərinə götürməsidir: həqiqətə xidməti və azadlığa xidməti.

Yazıçının vəzifəsi bacardıqca daha çox adamı birləşdirmək olduğundan, o, hökm sürdükləri hər yerdə tənhalığı çoxaldan yalan və köləliyə istinad edə bilməz.

Yazıçı hansı şəxsi zəifliklərə malik olur olsun, bizim sənətimizin nəcibliyi həmişə yerinə yetirilməsi çətin olan iki vəzifəyə əsaslanacaq - bildiyin barədə yalan danışmaqdan imtinaya və köləliyə qarşı müqavimətə.

Ağlını itirmiş son 20 illik tarixdə zamanın azğın burulğanında çapalayan köməksiz yaşlıdlarım kimi, mən də özümü o qeyri-müəyyən hisslə ovundururdum ki, yazıçılıq sənəti bu gün fəxrdir, çünki o, bizdən yalnız yazmaq tələb etmir. O, məni eyni tarixi yaşayan hamı ilə birlikdə gücüm və qabiliyyətim çərçivəsində bədbəxtlik xaçını və ümid məşəlini daşımağa təhrik etdi. Birinci Dünya Müharibəsinin sonlarında doğulub, öz 20 yaşlarını Hitler hakimiyyətinin yaranması və eyni zamanda ilk inqilabi proses dövründə qeyd edən, kabusa çevrilmiş ispan və İkinci Dünya Müharibəsindən, həbs düşərgələrinin cəhənnəmindən, Avropanın işğəncə və türmələrin-
dən keçən insanlar artıq öz övladlarını tərbiyə edir və nüvə fəlakətinin təhdid etdiyi dünyada dəyərlər yaradır. Bu səbəbdən, fikrimcə, onlardan heç kəs nikbinlik tələb edə bilməz. Hətta o qənaətdəyəm ki, köləliyin ümitsizliyinə tab gətirməyərək namussuzluq hüququnu özlərində saxlayanlarm və müasir nihilizmin girdabma yuvarlananlarm səhvlərini - eyni vaxtda bu təzahürə qarşı mübarizəni dayandırmadan - başa düşməyə borcluyuq. Ancaq fakt faktlı- ğında qalır: əksəriyyət - mənim ölkəmdə də, ümumilikdə, Avropada da — həmin nihilizmi rədd edərək həyatın yeni mənasının axtarışına başlayıb... Onların qismətinə ümumdünya fəlakətləri ilə bol olan dövrdə mövcudluq sənətini mənimsəmək, tarixə ağılıq edən ölüm instinktinə qarşı amansız mübarizəyə başlamaq düşüb.

Hər nəslə elə gəlir ki, dünyanı dəyişmək məhz onun vəzifəsidir. Mənim nəslim isə artıq bilir ki, dünyanı dəyişmək ona nəsib olmadı. Ancaq onun vəzifəsi, ola bilsin, daha möhtəşəmdir. Onun vəzifəsi dünyanı məhv olmağa qoymamaqdır. Miras olaraq əvvəlkilərdən şikəst hala salınmış tarixi - məğlub inqilabların, aqlım itirmiş texnikanın, ölmüş tanrı- larm və nəfəsi çıxan ideologiyaların qarışığını, cılız hökmdarların daha inandıra bilmədiyi və yalnız məhv etməyə qadir olduğu, aqlın nifrət və əsarətə xidmətçilik etdiyi tarixi almış mənim nəslim öz inamsızlığına arxalanaraq, özündə və ətrafında hə- yatm və ölümün qürurunu təşkil edən nə varsa, heç olmasa, onların cüzi hissəsini dirçəltməlidir. Mahvolma təhlükəsi ilə üz- üzə qalan, bizim böyük inkvizitorların ölüm səltənətinə çevirmək istədiyi bu dünyada həmin nəsil saat əqrəbinin əksi istiqamətindəki dəlicəsinə qaçışmda millətlər arasında kölə itaətinə əsaslanmayan sülhü bərpa etməli, yenidən əmək və mədəniyyəti bərişdirməli, bütün insanlarla ittifaqda nicat gəmisini qurmalıdır. Onun bu nəhəng vəzifələrin öhdəsindən gələ biləcəyinə əmin deyiləm, ancaq əminəm ki, dünyanın hər yerində bu nəsil artıq ikili istinadını edib - həqiqətə və azadlığa istinad. Və yeri gələndə, qəlbində heç bir nifrət bəsləmədən onların yolunda həyatını verə bilər. Bu nəsil layiqdir ki, onu tərifiəsinlər və daima həvəsləndirsinlər, xüsusilə özünü fəda etdiyi yerlərdə bu vacibdir. Və bu

gün mənə göstərdiyiniz iltifatı məhz o nəslə ünvanlamaq istəyirəm.

Və indi nəcib sənət olan yazıçılığa layiqli qiymətini verərək, onun ictimai həyatdakı əsl yerini müəyyən-ləşdirmək istərdim, çünki onun mübarizə yoldaşları ilə bölüşdüklərindən başqa, heç bir titul və məziyyəti yoxdur: müdafiəsiz, ancaq qürurlu, ədalətsiz, ancaq ədalətə vurğun, öz əsərlərini utanc hissi keçirmədən yaradan, ancaq təşəxxüssüz, hamının gözləri qarşısında, daima əzabla gözəllik arasmıda qalan, nəhayət, sənətkarm ikili qəlbinin dərinliyindən çağırmağa çalışdığı obrazları tarixin dağıdıcı qasırğasmda əbədi olaraq təsdiqləməyə inadla və ümitsizcəsinə cəhd edən. Bundan sonra kim ondan hazır cavablar və sentimental əxlaq tələb etməyə cəsarət tapa bilər ki?

Həqiqət sirUdir, o, həmişə dərk olunmaqdan sürüşüb çıxıb, onu təkrar-təkrar fəth etmək gərəkdir. Azadlıq təhlükəlidir, ona sahiblənmək çətin olduğu qədər də valehedicidir. Çətinliklə də olsa, qətiyyətlə və əvvəlcədən bu tikanlı yolda bizi nə qədər çox yıxılmaların və uğursuzluqlarm gözlədiyini bilərək, yenə də bu iki məqsədə can atmalıyıq. Bütün bunları aydın dərk edəndən sonra hansı yazıçı ətrafdakıların qarşısında məziyyətlərin moizəçisi kimi çıxış etməyə özündə cəsarət tapar? O ki qaldı mənə, bir daha təkrarlamalıyam ki, o cür deyiləm. Heç vaxt işıqdan,

mövcudluq fərəhindən, doğrulduğum azad həyatdan imtina etməyi bacarmaram. Baxmayaraq ki, bütün bunlara meylim bir çox səhv və yanlışların səbəbkarıdır, şübhəsiz ki, onlar öz sənətimi anlamaqda köməkçi olub və olmaqda da davam edir.

Beləliklə, özümün əsl mahiyyətimi, həddlərimi, vəzifələrimi, həmçinin öz çətin inamımın simvollarını müəyyən etməklə hiss edirəm ki, indi, sözlərimin yekununda sizlərin məni mükafatlandırmağınızın ölçüyəgəlməz bir səxavət olduğunu göstərmək mənə nə qədər asandır, o cümlədən sizlərə söyləməyim asandır ki, bu mükafatı mənimlə bərabər, ümumi mübarizənin çətinliklərini bölüşərək heç bir imtiyaz əldə etməyənlərə, əksinə, uğursuzluğa düşər olanlara, təqib və izlənmələrə məruz qalanlara ehtiram kimi qəbul etmək istəyirəm. Mənə yalnız ürəkdən və hamının qarşısında sizlərə təşəkkür etmək və hər bir həqiqi sənətkarın hər gün susaraq, qəlbinin dərinliyində verdiyi əbədi sədaqət andını təkrarlamaq qalır...